

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

פרק ראשון – שאלת הגורל והבחירה החופשית

(עמודים 11-38 בספר הלימוד)

פרק ראשון – שאלת הגורל והבחירה החופשית

גורל ובחירה חופשית

באופן מפתיע, לכאורה, הפרק הפותח של ספר הלימוד "טוב ורע בהגות היהודית" לא מתמקד במושגי טוב ורע אלא בצמד מושגים אחר - גורל ובחירה חופשית. ניתן לומר ששאלת קיומה של בחירה חופשית לאדם היא שאלת יסוד לכל שיטה פילוסופית או רוחנית המייתמרת לתת דין וחשבון על מקומו של האדם בעולם: מאין הוא בא, מה מייחד אותו ומה ראוי שיהיה. דרך שאלה זו ביקשו פילוסופים, הוגים ויוצרים לחקור את המציאות הסובבת את האדם, מטוב ועד רע. שכן, אם מדובר על מציאות המופעלת על ידי כוחות חיצוניים, יש לנסות ולגלות מהם כוחות אלה וכיצד הם פועלים, וכמובן גם מהי הדרך שבה ניתן, אם בכלל, להשפיע על כוחות אלה לטובתו של האדם. ואולם, אם ביכולתו של האדם להשפיע על המציאות באמצעות בחירותיו, יש לגלות כיצד ניתן להשפיע על האדם לבחור את בחירותיו כך שייטיבו את המציאות שסביבו לטובתו שלו ולטובתם של אחרים. אלו שאלות חשובות ביותר והן עומדות בבסיס המחשבה האנושית בכל התקופות.

שאלת הבחירה החופשית היא כמעין שאלה מטרימה, ראשונית עוד יותר מן השאלות האחרות שיעלו בפרקים הבאים, שעיקרם דווקא אפיון הטוב והרע והתמודדות עמהם.

לפרק זה ישנן ארבע מטרות עיקריות:

- א. לחשוף את התלמידים לתפיסות פילוסופיות \ רוחניות שונות אודות שאלה הגורל והבחירה החופשית (בחירה חופשית, פטליזם, דטרמיניזם)
- ב. לחשוף את התלמידים למופעים של תפיסות שונות אלו במחשבה היהודית לדורותיה.
- ג. לאתגר את התלמידים להביע עמדה ביחס לשאלה פילוסופית חשובה ביותר, תוך ניסיון לשקף עד כמה תפיסותינו אלה משפיעות על אורח חיינו.
- ד. העמדת שאלת הגורל והבחירה החופשית כשאלה בסיסית המשפיעה על תפיסות טוב ורע, הן לגבי האדם, הטבע וכמובן האל. בהחלט רצוי ששאלת הבחירה החופשית תחזור בהמשך ותהדהד לתלמידים בפרקים נוספים בווריאציות שונות.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

המלצה לפתיחה: שאלון עמדות לתלמידים

ניתן להכין שאלון אינטרנטי ב- [GOOGLE FORMS](#), ולרשום טווח תשובות אפשרי (למשל: מסכים מאוד, מתלבט, לא מסכים בכלל). היגדים לדוגמא:

- למצוא בן/בת זוג לחיים זה עניין של מזל
- הצליח בלימודים זה עניין של גורל ומזל
- יש אנשים עם מזל, ויש כאלה שפשוט אין להם מזל
- את הבחירות שלי אני עושה לגמרי בעצמי
- אני לא נותנת/לסביבה להחליט במקומי
- אני היחיד/ה שי/תקבע איך יראו חיי
- אני שואפת/לחיות מתוך חופש בחירה מוחלט
- כל עכבה לטובה
- אני לא נותנת/למציאות לנהל אותי
- כל דבר קורה מסיבה כלשהי, שום דבר לא מקרי
- אין דבר כזה בעולם שלי 'מזל' או 'גורל'
- התכונות שלי הן גמישות ובידי לשנותן

מומלץ להנחות את התלמידים לענות על השאלון בשיעור ולהציג בפניהם את התוצאות הכיתתיות. אם יש נתון בולט ניתן לפתח עליו דיון קצר - מדוע דווקא נתון זה בולט? האם הוא סותר תוצאות אחרות בשאלון? כיצד התלמידים מסבירים זאת?

אפשרות דומה אך לא אינטרנטית:

פזרו על רצפת הכיתה, או על הקירות, את המשפטים הנ"ל ובקשו מהתלמידים לעמוד ליד האמירה שהם הכי מזדהים איתה. קבוצות התלמידים בעלי עמדות דומות יבררו בינם לבין עצמם מה המשמעות העמוקה של המשפט שבחרו, ובתורם יספרו למליאת הכיתה את עיקרי הדברים.

תמונת העולם המקראית: רצון חופשי של האל ורצון חופשי של האדם (עמ' 12-13)

עיקרון הבחירה החופשית איננו מצריך הסברים והצדקות רבות. יתרה מזאת, סביר להניח שמבין שלוש התפיסות אשר יוצגו בפרק, עיקרון הבחירה החופשית הוא דווקא האינטואיטיבי ביותר עבור התלמידים.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

- מאפיינים אלה עומדים בניגוד לתמונת העולם האלילית אשר מאפייניה הם לרוב:
- ✓ ריבוי אלים ושיוכם לכוחות טבע שונים. הטבע הוא זירת מאבק בין רצונות של אלים שונים.
 - ✓ לרוב מתקיים יחס אדיש או שרירותי מצד האלים כלפי עולמם של בני האדם.
 - ✓ לאדם יש יכולת מניפולציה פולחנית על העולם העליון של האלים. מניפולציה זו נועדה לפייס את האלים על מנת שכוחות הטבע לא יחריבו את סביבתו של האדם.
- חשוב לעמוד על הייחודיות של תפיסת הבחירה החופשית המקראית בהקשר התקופתי-רעיוני שלה. למעשה, החידוש הגדול של המונותאיזם המקראי איננו רק העובדה שמדובר באמונה באל אחד ולא באלים רבים, אלא גם ש:
- ✓ בניגוד לעבודת האלילים שהרעיון המרכזי שיש אל שונה האחראי לכל תופעה בטבע או בחיי האדם – יש אל אחד השולט בכל העולם ותופעותיו.
 - ✓ האל דורש מבני האדם **נורמות התנהגות** מסוימות. אלוהי המקרא הוא אלוהים שרוצה ברית בינו לבין האדם, ובאופן ספציפי בינו לבין עם ישראל. לא רק שאיננו אדיש למעשי האדם, הנביאים חוזרים שוב ושוב על כך שאלוהים מעניש ונותן שכר על פי מעשי האדם, ולא באופן שרירותי.
 - ✓ בניגוד לפולחן האלילי, שיש בו יסוד מניפולטיבי (ניסיון להרגיע את כוחות הטבע למרות שאינם בשליטת האדם), בתפיסה המקראית האל **איננו** נתון למניפולציה מצדו של האדם. יש אמנם ברית בין האל והאדם, אך לא מדובר בעולם כאוטי שבמסגרתו מדי פעם צריך לתת מנחה כדי להימנע מפורענות, אלא יש ברית ברורה ושקופה בין האל לאדם, במסגרתה יש מחויבויות עלים 'חתמו' הצדדים מרצונם החופשי.
- (העמדה שמציג קויפמן אוהדת כלפי תמונת העולם המקראית בפרט והיהודית בכלל. ברי כי התמונה האמיתית מורכבת הרבה יותר. גם לגבי תפיסת המקרא, ובוודאי בעולם המאגיה והמיסטיקה היהודיים.)

המלצה למורים: צפו [בהרצאתו של פרופ' משה הלברטל](#) (30 דקות) על ייחודיותה של האמונה המקראית, בה הוא מתייחס גם לתפיסתו של פרופ' יחזקאל קויפמן אשר מופיעה בפרק השני בספר.

מקור מספר דברים: "ובחרת בחיים" (עמ' 13)

המקור מספר דברים (עמוד 13) נראה על פניו כהצהרה חד משמעית של בחירה חופשית: האל מצפה מן האדם לבחור בין שתי דרכים: דרך החיים \ הטוב ודרך המוות \ הרע. בחירת האדם בחיים ובטוב תוביל לגמול: המשכיות לזרעו וחיים מלאי ברכה בארץ. ואולם, אך ככל שנתעמק, נראה שהתפיסה היא מורכבת יותר.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני
תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.
מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

ניתן לפתוח בשאלה לכיתה: מתוך היכרותכם עם התנ"ך – האם לדעתכם הגישה של התורה היא בעד בחירה חופשית של האדם, רצון חופשי או גישה האומרת שהכל קבוע על ידי אלוהים, ולבני אדם אין בחירה בעולם? התשובות יכולות להיות מגוונות, ואכן ניתן למצוא תפיסות שונות ואף מנוגדות בתנ"ך. חשוב לפתוח את הנושא, לבקש מהתלמידים לנסות לבסס את תשובותיהם, אך אין צורך להגיע למסקנות כלשהן. לגבי שאלה 1, שתי החלופות, נבקש מהתלמידים לחלק את הטקסט לשני חלקים:

טוב	רע
חיים / רבייה	מוות
ברכה	קללה

שאלה 2 מבקשת לברר מה נדרש מהאדם, לפי הטקסט, כדי שיזכה בחיים/טוב/ברכה ולא להיפך:

- לאהוב את אלוהים
- ללכת בדרכי האל ולשמור מצוותיו, חוקותיו ומשפטיו

אפשר לבקש מהתלמידים, ולרשום אגב כך על הלוח שאלות שניתן לשאול לגבי שתי ההנחיות הללו, לדוג':

- מה מפתיע בהנחיה הראשונה?
- כיצד ניתן לדעת איך אוהבים את אלוהים?
- כיצד נדע מהן דרכי האל כדי שנוכל ללכת בעקבותיו?
- מדוע יש פירוט לגבי: מצוות, חוקים ומשפטים?
- מה עשוי להיות ההבדל בין מצווה / חוק / משפט?
- האם באמת אנשים שאהבו את האל, והלכו בדרכיו זכות בהכרח לחיים טובים וארוכים?

שאלה 5 מחזירה אותנו לשאלת הבחירה החופשית. כשאלת עזר, ניתן לשאול, האמנם פסוק 19 תומך ומחזק את נושא הבחירה החופשית?

התשובה הברורה והראשונית היא שבודאי שכן, לאדם יש אפשרות לעשות טוב או לעשות רע, ויש השלכות למעשיו.

מצד שני – יש אפשרות לטעון שאין באמת בחירה חופשית כאן. אם מעשים מסוימים מובילים בהכרח למוות, ואחרים בהכרח לחיים טובים וארוכים – היכן היא הבחירה?

שאלה נוספת למחשבה: אם אכן כך, מדוע כל כך הרבה אנשים לא בחרו לציית ולקבל בתמורה חיים טובים ומבורכים?

מקור נוסף להעשרה:

לפניכם מקור נוסף אשר מבטא היטב את תפיסת האל המקראית ואת הציפייה האלוהית מבני האדם לשמירת הברית. פסוקים אלו מופיעים בספר דברים אך סביר בהחלט שחלק מתלמידי הכיתה יכירו אותם

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני
תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.
מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

דווקא מקריאת שמע. דווקא בשל כך, יש להתעכב על הפסוקים ולהראות כיצד הפסוקים הללו מבטאים את המהפכה של אמונת המקרא:

וְהָיָה אִם-שָׁמַע תִּשְׁמְעוּ אֶל-מִצְוֹתַי, אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם הַיּוֹם--לְאַהֲבָה אֶת-ה' אֱלֹהֵיכֶם, וְלַעֲבֹדוֹ בְּכָל-לְבַבְכֶם וּבְכָל-נַפְשְׁכֶם. וְנָתַתִּי מִטֶּר-אֶרְצְכֶם בְּעֵתוֹ, יוֹרֵה וּמְלַקֹּשׁ; וְאֶסַּפְתִּי דָגְגָה וְתִירֹשָׁה וַיִּצְהַרְדָּה. וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשָׂדֶךָ לְבְהֵמָתְךָ; וְאֶכְלַתְּ וְשָׂבַעְתָּ. הַשְּׁמֵרוּ לָכֶם, פֶּן יִפְתָּה לְבַבְכֶם; וְסָרְתֶם וַעֲבַדְתֶּם אֱלֹהִים אֲחֵרִים, וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם. וְחָרָה אַף-ה' בְּכֶם, וְעִצָּר אֶת-הַשָּׁמַיִם וְלֹא-יִהְיֶה מִטֶּר, וְהִאֲדָמָה לֹא תִתֵּן אֶת-יְבוּלָהּ; וְאֶבְדַּתֶּם מִהָרָה מֵעַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר ה' נָתַן לָכֶם. וְשָׁמַתֶּם אֶת-דְּבָרֵי אֱלֹהֵי עַל-לְבַבְכֶם וְעַל-נַפְשְׁכֶם; וְקִשַּׁרְתֶּם אֶתֶם לְאוֹת עַל-יְדְכֶם, וְהָיוּ לְטוֹטְפוֹת בֵּין עֵינֵיכֶם. וְלִמְדַתֶּם אֶתֶם אֶת-בְּנֵיכֶם לְדָבָר בָּס, בְּשִׁבְתְּכֶם בְּבֵיתְךָ וּבְלֶכְתְּךָ בַדֶּרֶךְ, וּבְשֹׁכְבְךָ וּבְקוּמְךָ. וְכִתְבַתֶּם עַל-מְזוּזוֹת בֵּיתְךָ, וּבְשַׁעְרֶיךָ. לְמַעַן יִרְבוּ יְמֵיכֶם וַיְמִי בְנֵיכֶם, עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָשַׁע ה' לְאַבְתֵּיכֶם לְתֵת לָהֶם--כִּימֵי הַשָּׁמַיִם עַל-הָאָרֶץ.

ספר דברים, פרק י"א, פס' י"ג-כ"א

המלצה לתרגיל בכיתה בעקבות קטע ההעשרה:

לבקש מהתלמידים לחזור למאפיינים העיקריים של תמונת העולם המקראית ולמצוא בקטע את הפסוקים המבטאים כל מאפיין. גם שאלה 4 בספר הלימוד מבקשת מן התלמיד משימה זו, בהקשר לפסוקים שבספר.

המלצה למורים: בהקשר למקור זה ובכלל לגבי תפיסת המקרא בנושא הבחירה החופשית, צפו [בשיחתו של ירון לונדון עם פרופ' יוסף בן שלמה על פרשת עקב](#).

• פטליזם (עמ' 14 ואילך)

מומלץ להסביר בשלב זה לתלמידים כי בשיעורים הקרובים הם ייחשפו לתפיסות עולם שונות ביחס לעולם: עם חלקם יזדהו, לחלקם יתנגדו, ולפעמים אף יחושו הזדהות שמלווה בהתנגדות. המטרה איננה למצוא את תפיסת העולם "הנכונה" (כי אין כזאת), אלא לאפיין את התפיסות ולהבינן. תפיסות העולם השונות משקפות גם תפיסות שונות לגבי מקור הטוב והרע בעולם.

עוד לפני הסבר המושג 'פטליזם', אפשר לשאול כשאלות פתיחה:

אם התפללנו לניצחון קבוצת הכדורגל שלנו (בלי שמות...) וקבוצתנו אכן ניצחה – כיצד נסביר זאת? האם אלוהים נענה לתפילתנו? האם זה היה הגורל שקבע מי ינצח? האם בגלל שחברי הקבוצה התאמנו בצורה טובה ורצינית?

ואיך אתם מסבירים מקרה אחר בו באוטובוס שעלינו עליו, לאחר שאיחרנו ופספסנו את הקודם, הכרנו את אהבת חיינו?

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

שאלות אלו כבר ימחישו את העובדה כי יש בקרב התלמידים דעות ותפיסות שונות ביחס למושג זה, ובהיבטים השונים נתמקד בהמשך הלימוד.

את תשובות התלמידים ניתן לכתוב על הלוח, תוך כדי הפרדה בין תשובות המצביעות על תפיסות עולם שונות: ניתן להניח שבדוגמה על האוטובוס נקבל תשובות רבות הקשורות לתפיסה הפטליסטית. נצביע על תשובות אלו, ונסביר שכעת נתמקד בגישה הפטליסטית, שהיא מאוד פופולארית גם בימינו.

בניגוד לעמדת המקרא בדבר הרצון החופשי של האדם והיכולת שלו לעצב את גורלו מול הברית עם האל, **התפיסה הפטליסטית**, המזוהה לרוב עם מיתוסים קדומים ובמיוחד עם תרבויות אליליות, גורסת כי גורלו של האדם כבר נחתם ומסלול חייו כבר נקבע עוד לפני שנולד, או עם היוולדו. כידוע, רעיון הגורל הקבוע מראש תפס חלק נכבד בז'אנר הטרגדיה היוונית.

אנו ממליצים לקרוא בכיתה את ההגדרה של פטליזם, כפי שהיא מופיעה בספר הלימוד (עמ' 14). מומלץ גם להמחיש בציור \ שרטוט על הלוח את ההבדל בין תפיסת הבחירה החופשית ובין התפיסה הפטליסטית. לדוגמא:

עיון במחזה "אדיפוס המלך" מאת סופוקלס, 428 לפנה"ס

אחד הביטויים הספרותיים העזים ביותר של התפיסה הפטליסטית היא הטרגדיה היוונית. בסוגת הטרגדיה היוונית שולט מוטיב ה-"**מוירה**" - הגורל הקבוע מראש של האדם. בסוגה זו, הגיבור הראשי של העלילה לעולם לא יוכל להתחמק מגורלו. הטרגדיה דנה בשאלות יסוד של הקיום האנושי: מה הם גבולות הסבל והייסורים שבהם יכול האדם לעמוד? מדוע העולם הוא כה בלתי צודק?

הטרגדיות היווניות עוסקות ביצרים אנושיים חזקים, כמו גאווה, תשוקה, שנאה, קנאה. עלילתן רצופה משברים, עליות ונפילות של הגיבורים, ותמיד מסתיימות באסון שהיה צפוי מראש. המחזה "אדיפוס המלך" נכתב על ידי המחזאי היווני סופוקלס במאה החמישית לפנה"ס, כחלק מטרילוגיה של טרגדיות. בספר מובא תקציר העלילה (עמ' 15)

המלצה למורה - להרחבה על המחזה "אדיפוס המלך". הרצאה מאת ד"ר חוה ברכה קורזקובה מן המחלקה ללימודים קלאסיים באוני' בר אילן. קישור להרצאה: <https://www.youtube.com/watch?v=7TyWs7kA2v4>

הצעות מתודיות:

לפני המעבר לשאלות המלוות את הטקסט, מומלץ לשחק עם התלמידים בכיתה את אחד מן המשחקים הבאים:

אפשרות א': המחזת אדיפוס

חלקו את התלמידים לקבוצות של עד כ-5 תלמידים ובקשו מהם לקרוא את תקציר העלילה. כל קבוצה מקבלת הוראה אחרת:

- לצלם סרטון בפלאפון של תקציר העלילה

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

- להעלות את תקציר העלילה בפנטומימה מול הכיתה
- להעלות את תקציר העלילה כמונולוגים אישיים של הדמויות המרכזיות במחזה.
- להעלות את תקציר העלילה כשיר ראפֿשיר עם חרוזים\ על בסיס לחן קיים. ועוד.

ציוד דרוש להפעלה: דפים, טושים, מקרן, מחשב, רמקולים.

אפשרות ב': כרוניקה של עלילה עם סוף ידוע מראש

תנו לתלמידים לבחור סיפור עלילה עם דמויות, גיבור וסוף ידוע מראש. התלמידים השחקנים מעלים סצנה ובמהלכה קהל התלמידים מוסיף משתנים שונים לסיפור. על התלמידים השחקנים להגיב למשתנים השונים ולהוביל את ההצגה לסוף הידוע מראש.

אדיפוס בתרבות הפופולרית:

ניתן להראות גם את הפתיחה של סדרת "זגורי אימפריה", בו גיבור הסדרה מתייחס לטרגדיה של אדיפוס. זאת גם כדי להראות כמה נוכח הרעיון של טרגדיה ושל אדיפוס בתרבות הכללית והפופולרית. [קישור לפרק](#) (הקטע הרלוונטי מופיע בשלוש דק' ראשונות)

שאלות הבנה בעמ' 16 בעקבות קריאת עלילת המחזה:

נקודה למחשבה לגבי שאלה 2 :

כביכול, עצם הפן הטרגי במחזה מוביל את התלמיד לתשובה הברורה שאין לאדיפוס ברירה אלא ללכת לעבר גורלו, בלא יודעין. עם זאת, ניתן לטעון שגורלו המר של אדם הוא גם תוצר של תכונותיו ונטיותיו האישיות, שהן ברורות תיקון. האם לא סביר שאדם רפלקטיבי ומודע יותר לתכונותיו, סיכויי גדולים יותר לא ליפול לגורל הרע המיועד לו?

חשוב להבחין כי מחד אדיפוס לא היה יכול לשנות את גורלו, ומצד שני – להביע את עמדתנו המעריכה את הבחירה החופשית ולומר שלא היה צריך להרוג אדם, ואז היה נמנע מלהרוג את אביו. אך יש להדגיש שייתכן שאמירה זו מכניסה לתרבות קדומה דעות ותפיסות מודרניות.

נקודה למחשבה לגבי שאלה 4 :

יש לשים לב להבדל בין שאלה 5 לשאלה 4. בשאלה 5 מדובר על גילוי העתיד האישי של האדם, אין מראש לאדם מידע האם עתיד זה הוא טוב, רע, בעייתי מבחינה בריאותית, משפחתית, חוקית או מוסרית? בשאלה 4 מדובר על גילוי מעשה איום מבחינה מוסרית שהאדם עומד לבצע ואפיונו כמעשה איום.

תתי שאלות שנגזרות משאלה 4 :

א. האם זה נכון לדעתכם לסרב לדעת מה המעשה האיום שאתה עומד לעשות?

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

- ב. האם העובדה שאדם יודע שהוא עומד לעשות מעשה איום ולא מצליח למנוע זאת, אמורה לגרור עונש כבד יותר?
- ג. אילו מנגנונים נפשיים יכולים להיות לאדם כדי להתמודד עם ידיעה כזו של עתיד בעייתי מבחינה מוסרית? (הכחשה, הונאה עצמית, דיכאון, מציאת הצדקה פנימית לעשיית המעשה ועוד).
- ד. באיזו מידה זה מוסרי שאדם יפגע בעצמו כדי להימנע מן המעשה האיום שהוא עתיד לעשות? גם אם מדובר בגזירת גורל שלא תלויה בו כלל?

המלצה: להחליף את סדר השאלות בין 4 ל-5.

נקודה למחשבה לגבי שאלה 5:

חשוב להתעכב על התשובות של התלמידים ועל העיבוד שלהן. רצוי על הלוח בטבלה. זוהי הזדמנות להעמיק את ההשלכות של התפיסה הפטליסטית (שימו לב שהטבלה בנויה על ההנחה הפטליסטית שאכן ניתן לדעת את עתידו של האדם...).

לשימושכם טבלה לדוגמא (ייתכנו נקודות נוספות):

נגד גילוי העתיד שלי	בעד גילוי העתיד שלי
גילוי העתיד יכול להרפות ידי. להחליש אותי בצמתים משמעותיים בחיי, מכיוון שאני יודע את הסוף הקבוע מראש.	גילוי העתיד יכול לתת בידי יותר עוצמה מול העתיד. המודעות הזו היא הכלי לשינוי העתיד.
בהנחה והעתיד "ורוד", אני עלול להיתפס לשאננות, ואף ליוהרה. חלק משמעותי מההתנהלות בחיים היא התנהלות מול הלא נודע, וקבלת החלטות טובות ומוסריות ברגע האמת.	בהנחה והעתיד "ורוד", זה יכול להפחית חרדות אצלי.
בהנחה והעתיד "שחור" בשבילי, הידיעה שלו תמנע ממני את ההווה והעתיד הקרוב שייתכן ואינם שחורים כלל וכלל.	בהנחה והעתיד "שחור" בשבילי, אוכל לבחור לא להמשיך ולחוות אותו.
"הסקרנות הרגה את החתול", כמו שאומרים. אמנם זה פיתוי גדול לגלות את העתיד, אך מרגע שאדע זאת, שאר החיים שלי יהיו מסקרנים הרבה פחות. לדעת את עתיד האיש מונע ממני את המסע המדהים והיפהפה שנקרא החיים האנושיים.	זה פשוט מסקרן מאוד!
אדם איננו אי בודד. עתידו האישי תמיד קשור גם בבני אדם אחרים. יש משהו לא מוסרי לדעת גם את עתידו של אדם אחר (למשל, עם מי אתחתן). משהו חודר פרטיות, ללא אישור.	עתיד קשור גם בזולת. אם בעתיד קורה משהו רע לזולת שחשוב לי, אני מחויב מבחינה מוסרית לגלות זאת ולנסות למנוע את זה.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

✓ פטליזם במסורת היהודית והמוסלמית

בעמ' 16-18 מופיעים שני סיפורים פטליסטים מובהקים, מן המסורת היהודית ומן המסורת המוסלמית.

האגדה על שלמה המלך ומלאך המוות (מסכת סוכה, דף נ"ג, ע"א) – עמ' 16

אגדה זו, המתארת מפגש בין שלמה המלך ומלאך המוות לגבי גורלם של סופריו הכושים [שימו לב לפירוש רש"י בענין הגדרה זו!], מופיעה במסכת סוכה וממש לפנייה מוזכרת גם אמירתו הידועה של הלל הזקן: "אף הוא ראה גלגולת אחת שצפה על פני המים אמר לה על דאטפת אטפוך ומטיפיך יטופון" [=על שהטבעת - הטביעוך, ומטביעוך - יטובעון]. לאחר אזכור אמירה זו של הלל הזקן מופיעה גם אמירה ברוח דומה למדי מפיו של רבי יוחנן: רגליו של אדם מחויבות להוביל אותו אל המקום אליו הוא מתבקש להגיע. האגדה היא בגדר המחשה לאותו גורל ידוע מראש, שאין האדם יכול לברוח ממנו.

(חשוב לציין בפני התלמידים מהו סיפור אגדה תלמודי וכיצד ספרות חז"ל מרחיבה את היריעה ומרחיקה לכת בתיאור דמויות ועלילות מקראיות. הרחבה בנושא זה תינתן בפרק העוסק בתפיסות הטוב והרע בתקופת חז"ל).

שאלות הבנה בעמ' 17 בעקבות קריאת סיפור האגדה:

חשוב להתייחס לשאלה מספר 7. התלמיד נדרש להחליט האם סיפור זה מתאים לגישה המונותאיסטית ולנמק תשובתו.

נימוקים אפשריים מדוע סיפור זה אינו מתאים לגישה המונותאיסטית:

בגישה המונותאיסטית המקראית ברור שלאדם יש חופש בחירה ואין גורל קבוע מראש. אדם יכול לשנות את עתידו בהתאם להתנהגותו הדתית והמוסרית. כמו כן, עצם העובדה שמופיעה בסיפור דמות של מלאך המוות כבר מערערת את רעיון אחדות האל. בנוסף, לא מוסברת סיבת הריגתם של סופריו של שלמה המלך. הדבר עומד בניגוד לרעיון המובנות של האל ככוח צודק אשר מתגלה לבני האדם במסגרת ברית.

נימוקים אפשריים מדוע סיפור זה מתאים לגישה המונותאיסטית:

העובדה שהאל הוא אחד וכל יכול בהחלט מסתדרת עם העובדה שהוא יכול לקבוע את נסיבות מותו של אדם. כמו שהאל הכביד את לב פרעה, כך הוא יכול לקבוע את תאריך ונסיבות מותם של סופרי שלמה המלך. כמו כן, העובדה שמלאך המוות אינו מודע לכל התכנית האלוהית מחזקת את חולשתו היחסית אל מול "השמיים" יודעי הכל, קרי האלוהים.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

✓ הפגישה בסמארה - פטליזם מוסלמי סופי¹ - עמ' 17-18

בחלק זה מובא סיפור מוסלמי סופי מן המאה התשיעית. הסיפור דומה מאוד לסיפור האגדה על שלמה המלך ומלאך המוות, אם כי יש לשים לב להבדל אחד מרכזי בטון של הסיפור: הסיפור נועד להעביר ביקורת על החרדה של האדם מן המוות ומגורלו הצפוי. בין השאר, אחד מן המאפיינים של הזרם הסופי הוא קבלה עמוקה של המוות כחלק מן החיים. טיעון מתבקש הוא כמובן שחרדתו של המשרת בסיפור היא אשר הובילה אותו אל סמארה, קרי אל המוות. טיעון "רד" יותר, ובעינינו גם נאמן יותר להקשר הסופי, יגרוס כי המסר של הסיפור הוא שאין טעם לחיות את חיידך בחרדה ובמנוסה מן המוות, משום ש"הפגישה בסמארה" כבר נקבעה לכל אדם במועד שהוקצב לו.

✓ ביטוי נוסף לפטליזם בספרות חז"ל - אמרתו של ר' חנינא - עמ' 18:

האם הורה שלכם פעם בא אליכם בטענה שאתם לא "נוקפים אצבע" בעזרה בבית? מה משמעות ביטוי זה? במסכת חולין מופיעה אימרתו הידועה של ר' חנינא: "אין אדם נוקף אצבעו מלמטה, אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה". אמירה זו היא אמרה פטליסטית מובהקת של ר' חנינא. השאלות המלוות את הטקסט נועדו בעיקר כדי לגרום לתלמידים להציע פרשנויות משלהם למהי בדיוק אותה "נקיפת אצבע", ומיהם אותם "מכריזים מלמעלה". בכל מקרה, חשוב למצב את האמירה הזו כאמירה פטליסטית מצדו של ר' חנינא, ולא כמאפיינת את הדעה של הזרם המרכזי של חז"ל.

משימה לכיתה: דברי רבי חנינא פותחים במילה 'אין'. נסו לנסח את דברי רבי חנינא כמשפט חיובי.

ההקשר התלמודי המקורי של דברי ר' חנינא:

בשורות הקודמות לאמירה זו של ר' חנינא מסופר גם סיפור על אישה שביקשה להפעיל כשפים על ר' חנינא אך זה טען בפניה כי אין הכשפים יעילים כנגדו, משום שהאל הוא היחיד שקובע את גורלו ("אין עוד מלבדו אמר ר' חנינא, ואפילו כשפים"). על אף שבשפה העברית העכשווית הביטוי "לנקוף אצבע" משמעותו מאמץ קל, בהקשר התלמודי במסכת חולין המשמעות היא פציעה או פגיעה קלה באצבע (ראו למשל פירוש שטיינזלץ למסכת חולין, ז, ע"ב). כלומר - הפירוש התלמודי הפשוט הוא: אין אדם נפצע באצבעו למטה אלא אם אכן קבעו זאת מלמעלה, ברי שיש קשר בין פציעה קלה כזו ובין מאמץ קל, לכן הגיוני בהחלט שהפירוש המקובל והפופולארי שצוין לעיל התקבע.

¹ ניתן לצפות עם התלמידים בכתבה של יגאל מוסקו על הזרם הסופי כיום. - https://www.mako.co.il/news-world/arab-q4_2017/Article-bc4da82d7a61061004.htm

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

הצעה מתודית: מדרש תמונה

- בקשו מהתלמידים להביט בתמונות, (בספר בעמ' 14, 17) ולבחור תמונה אחת שמדברת אליהם. שאלו:
- איזו תחושה מעבירה לדעתכם תמונה זו? מדוע?
- כיצד ממחישה התמונה התפיסה הפטליסטית?

✓ סיכום העמדה הפטליסטית דרך עיון בשירו של יהודה עמיחי - עמ' 19

מומלץ בחום לא לוותר על שירו של יהודה עמיחי, משום שהוא מציע מגוון דימויים שניתן לפתח דרכם התייחסות רגישה ועמוקה לנושא הבחירה החופשית, גזירת גורל ואף דטרמיניזם (על אף שטרם הייתה התייחסות בכיתה לנושא האחרון).

המטרה בקריאה בשיר ובשאלות המלוות שלו היא לעורר בתלמידים את החוויה הנפשית שחווה המשורר נוכח האמביוולנטיות שבקיום האנושי: מחד, האדם מרגיש כי הוא הוא בעל בחירה ויכולת לעצב את גורלו שלו, שהוא זר או מעין גר בתוך רעיון הגורל הקבוע מראש. מאידך המשורר גם מעיד כי הוא נולד כמעין גור לתוך הגורל. כמו שתינוק או גור לא בוחר את הוריו, כך גם הוא לא בוחר את גורלו.

נקודה למחשבה לגבי שאלה מספר 3: האם פשיטת בגדים טרם שינה, מרמז על העמידה העירומה והסופית של האדם מול המוות, מול גורלו? האם המטבע שנשר מכיס מכנסיו מסמל את מה שהשיג את האדם בחייו? או שמא מדובר פשוט באירוע יומיומי רגיל, נפילת מטבע מכיס מכנסיים. אירוע שלעתים נראה לנו קטן, אך הוא מכריע ומשנה מסלול חיים שלם.

נקודה למחשבה לגבי שאלה מספר 5: השיר מבטא תחושה שהאדם הוא תוצר של גורל מקרי, כמו הטלת מטבע או נפילת הקובייה, אך נוסף גם מרכיב של רצון חופשי שנרמז בסוף השיר. הטענה היא שחיי אדם, גם אם הם קצרים וסופיים, משפיעים על הדורות הבאים. אבל מי קובע אם "מישהו יעשה לו מפה לטיולים" או – להבדיל – "למלחמות"?

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני
תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.
מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

סיכום מאפייני הפטליזם:

- ✓ הגורל קבוע מראש
- ✓ הגורל של אחרים ידוע מראש לאנשים מסוימים
- ✓ גורל האדם לא קשור למעשיו, בחירותיו או אופיו
- ✓ האדם אינו יכול לעשות מעשה כלשהו שישנה את גורלו

הצעה למשימה לתלמידים: למצוא שיר שיש בו ביטוי לגישה פטליסטית (לדוגמה: "מה שיהיה – יהיה" של התקווה⁶). התלמידים ישמיעו את השירים, ויסבירו לכיתה כיצד ובמה מתבטאת הגישה הפטליסטית בשיר שבחרו.

הצעה לסרטים בנוגע לשאלה האם ישנה בחירה חופשית:

"אפקט הפרפר", דו"ח מיוחד, דלתות מסתובבות, המטריקס (שימו לב לתמונה בעמ' 38).

העשרה: היחס לחיזוי העתיד במסורת היהודית

בעמ' 20-23 מובאים מספר טקסטים מן המסורת היהודית אשר מתייחסים לתופעות של חיזוי עתידות ומאגיה. בהקשר המקראי, נכון יהיה לקבוע שתופעת החיזוי אכן קיימת, אך נתפסת כהתנהגות שהיא בגדר תועבה, כזו שמקורה בהתנהגות בזויה של עמים אחרים בסביבה.

שאלת פתיחה לדיון: מי מכם עוקב/ת אחרי התחזית האסטרולוגית של המזל שלו/ה? מי מאמינה באסטרולוגיה? מה המשותף בין אסטרולוגיה לבין תפיסת עולם פטליסטית? מה דעתכם על כך?

מעיון בפסוקים המובאים בספר מדברים י"ח, נדמה כי האיסור וההרחקה מפרקטיקות מאגיות נובעים הן מחשש של הידמות לעמי הסביבה, והן מחשש של הפרת הברית עם האל. לו העתיד ידוע ואף ניתן לבצע בו מניפולציה דרך כישוף, אזי שכוחו של האל המקראי מוגבל ונתון לשינוי על ידי האדם. אמונת המקרא לא יכולה להכיל הגבלה כזו על האל האחד, הנתפס כישות כל יכולת. כמו כן, יש לשים לב כי ההבדל המרכזי בין הנביא ובין המנחשים והמכשפים למיניהם הוא שהנביא טוען שהוא מדבר בשם האל ובשם הברית. מטרת הנבואה שלו הינה מוסרית-דתית, ונועדה לשכנע את העם לחזור מדרכיו הרעות, או לנחם אותו בתקופה קשה, על מנת שימשיך לקיים את הברית. המכשפים והמעווננים אינם אנשי בשורתו של האל, אלא הם בני אדם היוצרים מניפולציה מאגית שנועדה לתת לאדם ידע או כוחות אל מול העתיד. אם נרצה, הנביא הוא שליח האל, בעוד שאיש המאגיה והכישוף הוא שליח עצמו, או שליח האדם.²

² להרחבה בנושא הכישוף במקרא אנו ממליצים על [מגוון קישורים שנאספו באתר 929](#).

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

לעומת המסר החד משמעי העולה מספר דברים, מובא גם קטע ממסכת שבת שבו ניכרת אמונתם של מספר חכמים, ובראשם ר' חנינא (שהכרנו בעמ' 18) בחיזוי העתיד על ידי כוכבים ומזלות.

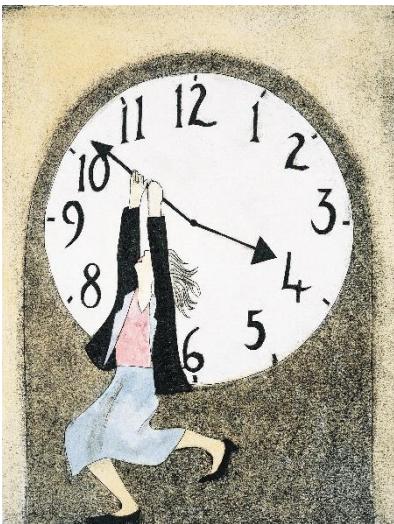
הערה לגבי שאלה 3 עמוד 22: ראינו שרבי חנינא מבטא תפיסה קיצונית של פטליזם. רב אשי מנסה לנסח גישה רכה יותר: מצד אחד אף הוא מאמין באסטרולוגיה, כלומר – שאופיו של אדם מושפע ממצב הכוכבים ברגע לידתו, אך מצד שני מאמין גם בבחירה חופשית: בני מזל 'מאדים' נמשכים לדם, אך אינם מחויבים בהכרח להיות רוצחי אדם. הם יכולים למתן את תכונותיהם ולנתב את נטיותיהם לדברים שבקדושה, כמו להיות מוהל או שוחט. שפת הפסיכולוגיה בעידן המודרני מכנה תהליך זה בשם: 'סובלימציה'.

הצעה מתודית: מדרש תמונה (עמ' 20)

כפתיחת הנושא או עם סיומו, ניתן להסב תשומת לבם של התלמידים לציור המופיע בעמ' 20 - האישה האוחזת במחוגי השעון. בקשו מהתלמידים לתת פרשנות לתמונה, ולהסביר כיצד תמונה מתקשרת לנושא. האם לדעתם התמונה מרמזת על גישה המאמינה בחיזוי העתיד על ידי אסטרולוגים או לא? הפירושים יכולים להיות מגוונים, וזה היופי במדרש תמונה.

נראה כי הדמות שבתמונה מנסה בכל כוחה לשנות את מחוגי הזמן, היינו: לשלוט על הזמן / על הגורל / על האירועים, אך ללא הצלחה.

במציאות – אדם יכול בקלות להזיז מחוג של שעון, אך כאן מדובר במטפורה: גם היתלות של כל הווייתה של האישה לא תעזור לה כנגד גורל, שינוי שקבוע מראש ולא מתחשב ברצונו של הפרט.

כנגד אמרתו החד משמעית של ר' חנינא, עומדת גישתו הרציונליסטית של הרמב"ם במשנה תורה. בקטע המובא בספר, בעמ' 21, הרמב"ם מתייחס לתופעת חיזוי העתיד על פי הכוכבים, אך מכלילם תחת הגדרת "מעונן". בשאלה מספר 1 המלווה את הקטע התלמיד נדרש לעניין זה. חשוב להסביר כי הרמב"ם כפוסק הלכה מתמודד דווקא עם אסטרולוגיה כתופעה רווחת בזמנו. כפרשן וכפוסק הוא מוצא מהות משותפת בין המעונן המקראי ובין אנשי חכמות הכוכבים בזמנו, בימי הביניים. כמו כן, עצם הגדרת האסטרולוגיה תחת הקטגוריה של מעונן מכילה את האיסור גם על תופעה זו, אותה הרמב"ם פסל מכל וכל.

בשאלה מספר 3 התלמיד נדרש להערתו של הרמב"ם כי אף על פי שהמעונן/אסטרולוג אינו עושה מעשה בפועל אלא רק מייעץ לאחרים, גם פעולה זו אסורה. על אף שאסור לעסוק בכך, דווקא האדם אשר הולך אחר עצתם של אלו, כלומר, לא האדם אשר הוא מקור הפעולה, הוא אשר לוקה ונענש. האיסור עצמו והעונש אשר איסור זה גורר מוטלים על פלוני שאולי מבקש ליהנות מן המומחיות האסטרולוגית של אחרים.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

✓ בחירה חופשית - קטע מפרק ח' בשמונה פרקים לרמב"ם - עמ' 24-26

אנו ממליצים לא להתעכב הרבה בהקדמות ביוגרפיות או מבואות כלליים על הרמב"ם, זאת משום שבהמשך הספר ישנו חלק משמעותי העוסק בתפיסת הרע של הרמב"ם ובו ניתן לתת לתלמיד את ההקשר ההיסטורי והפילוסופי, כמו גם את המוטיבציה של הרמב"ם³.

כידוע, חלק מן הפרויקט של הרמב"ם הוא להאיר באור רציונליסטי את המסורת היהודית. אמירות שונות של חז"ל, כגון זו של ר' חנינא שצוינה לעיל ונוספות לה, מעמידות הוגה דעות כמו הרמב"ם במבוכה. האם המסורת היהודית, כפי שמתבטאת באמירות ובתפיסות כמו זו של ר' חנינא, היא מסורת פטליסטית, כזו היוצאת נגד ההיגיון הבריא, וכנגד תמונת העולם המדעית-פילוסופית שהרמב"ם החזיק בה? אפשר אף להחריף את המשמעות: האם הפטליזם אשר מתבטא באמירות אלו אינו אלא ביטוי של תמונת עולם אלילית?

כדי לפתור מבוכה זו הרמב"ם נדרש לפרש מחדש את התפיסה שכביכול פטליסטית, המובאת מפי ר' חנינא ואחרים. לפי שיטת הרמב"ם, "חפץ אלוהים", קרי "רצון האל", אינו אלא חוקי הטבע הנצחיים, ביטוי לחכמתו העילאית של הבורא, כפי שהתבטאה בששת ימי בראשית. מעשה בראשית כולו הוא "חפץ אלוהים". מכיוון שהאדם הוא חלק מן המציאות, גם הוא, כמו כל דבר אחר, פועל ב"חפץ האלוהים", כלומר על פי טבע המציאות, שהיא כאמור - תוצר של "רצונו" הנצחי והעילאי של האל. אין הכוונה שאדם נוקף אצבע רק כאשר מכריזין עליו מלמעלה, כדברי ר' חנינא, אלא שעצם כך שאדם בנוי כפי שבנוי, ואף זה שיש לו יכולת בחירה, כל אלו הם ב"חפץ האלוהים", כי הם מנהגו של העולם, על פי חוקי טבע בלתי משתנים שנקבעו בבראשית העולם, שורש טבעו של העולם אשר נברא על ידי האל. יש לשים לב גם לפרשנות המפתיעה של פסוק כ"ב מבראשית ג'. מה שמייחד את האדם משאר החיות, לפי פרשנות הרמב"ם, הוא יכולת הבחירה חופשית, המודעות להבחין בין טוב ולרע ויכולת הכרעה ביניהם.

נקודה למחשבה לגבי שאלה 6: בהקשר לשאלה זו, מעניין לשים לב לשורש חפ"ץ. ניתן לשאול את התלמידים האם יש קשר של השלמה או ניגודיות בין שתי המילים:

חפץ - רוצה

חפץ - שם עצם

בעזרת שאלה זו ניתן לראות שכמו במילים נוספות בשפה העברית, גם כאן יש ניגודיות בפירוש של מילים בעלות אותו שורש. ניתן להעלות את נושא היחפצון של אנשים – התייחסות לאנשים כאילו הם חפץ שאפשר לעשות איתו מה שאתה רוצה מבלי להתייחס לרגשותיו.

³ אם בכל זאת המורה מבקש לתת הקשר רחב יותר, ניתן לצפות בפרק מהתכנית "חדשות מן העבר" העוסק ברמב"ם. <https://www.youtube.com/watch?v=gmTvp3wZnIE>

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

הערה למחשבה לגבי שאלה מספר 7

בהקשר המקורי של הפסוק ברור כי מדובר בחשש אלוהי שהאדם מתקרב מדי לדרגת האל. הוא כעת דומה ליצור שמימי לאחר שאכל מפרי עץ הדעת. הרמב"ם דווקא רואה בזאת סימן לייחודיות האנושית אל מול שאר הטבע. כלומר, בפסוק זה אין הרמב"ם מוצא ביטוי לקרבה אל יצורי המרום או אל האלוהים, אלא דווקא ביטוי למרחק של האדם מן הטבע, בשל כך שיש לו בחירה חופשית.

מכיוון שמדובר בקטע טקסט מתוך שמונה פרקים, מומלץ למורה לקרוא להיעזר בספר הלימוד "שמונה פרקים לרמב"ם". הפירושים הצמודים, כמו גם נספחים שונים, יכולים להועיל בהכנת השיעור.

הכל צפוי והרשות נתונה - אמרתו של ר' עקיבא במסכת אבות – עמ' 27

לפני הלימוד, ניתן לכתוב על הלוח את אמירתו של רבי עקיבא "הכל צפוי – והרשות נתונה" ולבקש מהתלמידים לנסות ולפרש אותה כפשוטה. גם אם יתקשו להסביר את המשפט, יבינו אינטואיטיבית שיש בו שני חלקים, העומדים בנגוד זה לזה.

אמרתו הידועה והחידתית של ר' עקיבא מבטאת את המתח בין ההשקפה כי מצד אחד הכל ידוע וצפוי בפני האל הכל יודע, ומצד שני הרשות והבחירה נתונות לאדם. האל שופט את האדם על פי רוב מעשיו, והוא שופט אשר שופט בחסד.

הסתירה ברורה: ידיעה מוחלטת מצדו של האל לגבי עתידו של האדם היא דבר שלא עולה בקנה אחד עם חופש הרצון ובחירה חופשית אמיתית לאדם. משל למה הדבר דומה? לדמות בסיפור שכבר נקרא על ידי מישהו. לדמות זו אין בחירה חופשית כי למעשה הסיפור כבר ידוע למישהו, או סך כל האפשרויות של הסיפור ידועות למישהו. אם כך, כל בחירה של הדמות (קרי, האדם) אינה בחירה אמיתית, אלא אשליה של בחירה, או בחירה שאיננה באמת חופשית במובן המלא של המילה.

מתח נוסף שעולה מדברי ר' עקיבא הוא המתח שנוצר בין "הכל צפוי" לבין "והכל לפי רוב המעשה". אם הכל צפוי וגלוי כבר בפני האל הכל יודע, האם יש בכלל הצדקה או טעם לשיפוט שהאל נוקט כלפי האדם? האם בגלל שהכל צפוי, אין למעשה באמת רשות שנתונה לאדם? ולכן אין ערך אמיתי לכל אקט של שיפוט מצד האל, וגם אין ערך אמיתי לכל אקט של קיום דבריו של האל, משום שהרי הדבר צפוי וגלוי כבר? פירושו של ר' עובדיה מברטנורה⁴ (עמק 28) לדברי ר' עקיבא פותר את הסתירה העמוקה בהענקת פרשנות שונה של המילה "צפוי". לפי פרשנות זו, המילה "צפוי" משמעותה "גלוי", ולא "ידוע מראש". כלומר - כל

⁴ למידע נוסף על ר' עובדיה מברטנורה ניתן לקרוא בקישורים הבאים:

<http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=36620&pgnum=96>

[http://www.ybz.org.il/Uploads/dbsAttachedFiles/Article_37.1\(1\).pdf](http://www.ybz.org.il/Uploads/dbsAttachedFiles/Article_37.1(1).pdf)

- לפירוש ר' עובדיה מברטנורה המלא למשנה

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

מה שהאדם עושה, גלוי וידוע בפני האל, שהרי הוא בוחן כליות ולב וכו'. בפרשנות זה מתבטל מוטיב הידיעה מראש של מעשי האדם, ולכן הבחירה החופשית של האדם עומדת בעינה ("הרשות נתונה"). מכאן שהסיבה לאדם לבחור בטוב ולא ברע נעוצה בכך שהישות אשר תשפוט אותו היא ישות אשר מבטה וראייתה חודרת כל. כאמור בתפילה: "אֵתָהּ יוֹדֵעַ רְזִי עוֹלָם, וְתַעֲלוּמוֹת סִתְרֵי כָּל חַי, אֵתָהּ חוֹפֵשׁ כָּל חֲדָרֵי בְּטָן וּבִחוּן כְּלִיּוֹת וְלֵב, אֵין דָּבָר נֶעְלָם מִמֶּךָ וְאֵין נִסְתָּר מִמֶּךָ עֵינֶיךָ."

הערה: כדאי לעורר את תשומת ליבם של התלמידים לבעייתיות העולה מסיבה שונה זו לעשיית טוב. אם בדברי ר' עקיבא הבעייתיות היא שיתכן שכלל לא מדובר בבחירת טוב או רע שבאמת נובעת מן האדם (שהרי האל יודע מה צפוי בעתיד), הרי בפירושו של ר' עובדיה מברטנורה הסיבה המרכזית לבחור בטוב היא משום שהאל, השופט העליון ובעל הכוח, רואה את האדם תמיד. ניתן לשאול את התלמידים - האם עשיית טוב מסיבה שכזו (יראת העונש, פחד מן הריבון) יכולה באמת להיחשב לעשיית טוב באופן עמוק? האם בחירותיו של האדם בתחומים כגון מוסר ודת נובעות מאותו מנגנון נפשי שנובע ממנו גם הציות הקפדני לחוקי התנועה במקום בו יש מצלמת מהירות? האם "ובחרת בחיים" הוא לא יותר מאשר פחד מעונש שיבוא על האדם מצד הישות הכל יודעת וכל יכולה?

כמו כן, מפירושו של ר' עובדיה מברטנורה ניתן גם לשאול שאלה אודות האל עצמו: מדוע האל מסתפק בעשיית טוב מצד האדם אשר נובעת מיראה ממנו?

סיכום ביניים:

<https://www.sefaria.org.il/texts/Mishnah/Commentary/Bartenura>

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני
תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.
מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

✓ "וצדקה תציל ממוות" - ר' עקיבא וחתונת בתו⁵

סיפור אגדה זה מופיע במסכת שבת בהקשר לאמירות חכמים שונים (כתגובה לאמירותיו של ר' חנינא אשר לחלקן התלמידים נחשפים בפרק זה) ש"אין מזל לישראל". כלומר, שעם ישראל אינו נתון תחת השפעת המזלות והכוכבים, או לפחות לא רק תחת גורל זה (שימו לב לא להתבלבל עם הפירוש המוטעה הנפוץ - שלעם ישראל אין מזל בחיים...).

אם רוצים, ניתן גם ללמד את הסיפור לפני לימוד אמירתו של ר' עקיבא "הכל צפוי והרשות נתונה". במידה מסוימת, הסיפור מהווה מעין חוויה מטרימה לשילוב בין הגורל הקבוע (הכל צפוי) ובין הבחירה החופשית שמשפיעה על הגורל (הרשות נתונה).

אנו ממליצים ללמד את הטקסט בצמוד לכל השאלות המלוות.

בתשובה לשאלה מספר 1 חשוב לעמוד על כך שר' עקיבא לא רק שאינו מזלזל בתחזית הקודרת של האסטרוטולוגים, אלא אף "מצר על כך הרבה". כלומר, הוא מודאג מכך שהדבר עומד לקרות, ועצוב למשמע התחזית האסטרוטולוגית של בתו.

בתשובה לשאלה מספר 2 חשוב להדגיש את העובדה כי ר' עקיבא ככל הנראה מאמין בשלב זה שזהו גורלה של בתו ואין דרך לחמוק מכך. התלמידים יכולים להעלות אפשרויות שונות מדוע לא מנע את החתונה: למרות התחזית החיים ממשיכים, חתונה ופיריון הם מצווה מרכזית ביהדות, בכל זאת האדם צריך להמשיך לחיות גם כאשר ידוע לו שסופו קרוב וכן הלאה.

בתשובה לשאלה מספר 3 יש לעמוד על העובדה כי בתו של ר' עקיבא שהאכילה עני, עשתה מעשה של חסד וצדק, וניתן אף לומר של הצלת חיים (נתנית מזון). מעשה טוב זה הביא לשינוי גורלה. מעשה זה אף מועצם נוכח העובדה כי בסעודה מלאת כל טוב, מלאת שמחה וצהלה, רק היא, שאמורה להיות במרכז השמחה, הצליחה לשמוע את קריאתו של העני, אף לא ר' עקיבא. דווקא אוזנה של כלת השמחה, בתו של ר' עקיבא, הייתה כרויה לקריאת העני. היא "יצאה מעצמה", יצאה מביתה אל הפתח שבו עמד העני והביאה לו משלה. יציאה זו - מעצמה, משמחתה, מסעודתה, היא גם הפעולה שהוציאה אותה ממסלול גורלה. יש להדגיש שרבי עקיבא לא סיפר לבתו על נבואת האסטרוטולוגים. היא עשתה מעשה חסד מתוך רצונה החופשי, ובלי מטרה אנוכית כלשהי.

⁵ מומלצים להרחבה:

[פרק מתכנית החדר של רות קלדרון המוקדש לסיפור אגדה זהו. בהשתתפות פרופ' אדמיאל קוסמן ודנה מודן.](#)
יונה פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, הקיבוץ המאוחד, פרק 1.
א. א. אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, מאגנס, פרק 11.
ש. ליברמן, יוונית ויוונית בא", מוסד ביאליק, עמ' 73–74.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

בשאלה מספר 4 חשוב לעמוד על הסמליות של הנחש בסיפור. המילה "נחש" יכולה לרמז גם על ניחוש גורלות. בעיקר ניתן לומר כי הנחש מסמל מעין אירוע של אירוע רע המתגנב בשקט, כמו הגורל הרע אליו הכלה השמחה כלל לא מודעת. הנחש הוא המוות שמחכה לה מעבר לקיר. הריגתו של הנחש בעזרת הסיכה, באופן לא מודע, הביא לשינוי גורלה הרע. מעשה זה קורה רק לאחר מעשה הצדקה שעשתה כלפי העני. כעת, גורלה הרע (הנחש) לא מתגנב באופן סמוי וערמומי כדי להורגה, אלא, משום מעשה הצדקה שלה, היא שינתה את גורלה וניצחה את מזלה הרע, אשר נגרר אחריה מובס. אכן, צדקה תציל ממוות.

בשאלה מספר 5 רצוי להתייחס לשלושה מושגים שעוזרים לנתח את ההבדלים בסיפור ובגורל הדמויות: **מודעות, בחירה, צדקה.**

מבחינת **מודעות** לגורל המר - היחידים בשני הסיפורים שמודעים לגורל המר של הדמויות הן שלמה המלך ור' עקיבא. מבחינת **הבחירה** שלהם - שלמה המלך מנסה להתחמק מגורל זה באמצעות שליחתם של סופריו לעיר לוז, בעוד שר' עקיבא רק מצר על גורלה הצפוי של בתו, אך לא מנסה לשנות אותו. הן שלמה המלך והן ר' עקיבא לא עושים מעשה של **צדקה** כלפי מישהו אחר (אם כי אפשר לטעון שהניסיון של שלמה המלך להציל את סופריו הוא מעשה של צדקה גדולה! בעוד שאדישותו של ר' עקיבא כלפי גורלה המר של בתו היא בעייתית. בכל מקרה, הצדקה שנעשתה או לא נעשתה על ידיהם אינה רלוונטית, משום שלא הם הסובייקטים של הגורל המר, אלא סופרי המלך ובתו של ר' עקיבא.

הדמיון בין בתו של ר' עקיבא לסופרי המלך שלמה מתבטא בכך שהם אינם מודעים לגורלם הרע המתקרב. ניתן לומר שבכל הקשור לבחירה חופשית, סופריו של המלך מילאו את פקודת מלכם ונסעו לעיר לוז. כלומר, הם לא פעלו באופן חופשי לחלוטין, אלא מתוך נאמנות וציות לפקודות. לעומת זאת, בתו של ר' עקיבא הצליחה לעמוד כסובייקט ולשמוע, על אף שהכל היו עסוקים בסעודה. על אף המולת אירוע החתונה והסעודה, שהיא עומדת במרכזו, ויתכן יש בהם מימד גם של אקסטטיות, היא הצליחה לשמור על עקרונותיה וחשיבתה העצמאית. היא הפרידה את עצמה מן המצוי באותו רגע.

בכל הקשור למוטיב הצדקה - כפועל יוצא של חשיבתה ורגישותה של הכלה, היא גם נוקטת במעשה של צדקה. הסופרים אינם נוקטים במעשה דומה, ולכן גורלם אינו משתנה.

בשאלה מספר 6 חשוב להדגיש כי כותב הסיפור מודע לכך שהאסטרולוגיה היתה אמונה נפוצה ומקובלת - כמו היום (הורוסקופ). משמע - פטאליזם. מאידך כיהודי - הוא מתנגד לרעיון הפטאליסטי, אבל הוא כותב את הסיפור כדי להראות לנו שגם אם, כביכול, קיימת גזרה קדומה המבוססת על אמונה כזו או אחרת, היהודי ששומר מצוות יכול להפיר אותה לטובה / לשנות את הגזרה. כלומר, הסיפור הזה בא להיאבק באסטרולוגיה ומעיד גם על תפוצתה בקרב היהודים.

בשאלה מספר 7 בהחלט ניתן לעמוד על דמיון והבדלים בין אמירתו של ר' עקיבא במסכת אבות ובין סיפור זה במסכת שבת. מחד, "הכל צפוי" זו בהחלט אמירה פטליסטית. מאידך, ההבנה הפופולרית היא שהכל צפוי וגלוי בפני האל, ושאינן כאן רמז לגורלות ומזלות דווקא. בהחלט ניתן לקרוא גם את "הכל צפוי" כמתייחס גם לכוכבים. בכל מקרה, "הרשות נתונה" ו"הכל לפי רוב המעשה", בהחלט מתאים למסר של

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

הסיפור במסכת שבת: היה גורל צפוי אך הוא השתנה כי מושא הגורל, בתו של ר' עקיבא עשתה מעשה צודק וטוב, והפכה את הגורל על פיו, בחסד האל שהכריע לטובתה.

"וצדקה תציל ממוות" [משלי, י' 12]

האגדה המקסימה הזו מדגישה את פירוש הדרש של רבי עקיבא לפסוק "וצדקה תציל ממוות". פירוש הפשט הוא שמתן צדקה מצילה את הנזקק/העני ממות (במקרה זה, מרעב). פירוש הדרש של רבי עקיבא, הפואנטה של הסיפור, הוא שהצדקה מצילה את נותן הצדקה ממוות. יש להתנהג בחסד ורחמים כלפי אחרים לא רק כדי לעזור להם, אלא כדי להעצים ולהעשיר את תכונותינו הטובות.

העשרה: הפיוט "ונתנה תוקף" – עמ' 29-30

כמה דגשים והארות למורה:

- א. בדומה לדברי רבי עקיבא שבעמוד 27, ולסיפור על בתו שבעמוד 28, הפיוט "ונתנה תוקף" משקף עמדה השואפת לשלב בין את תפיסת העולם הפטליסטית עם תפיסת הבחירה החופשית.
- ב. חשוב מאוד להעביר לתלמידים את דברי ההסבר והרקע לפיוט (עמוד 29). להזכיר ולהסביר גם את המושג "קידוש השם"⁶.
- ג. מומלץ להאזין לגרסה המודרנית שהולחנה על ידי יאיר רוזנבלום בשנות ה-90, כמחווה ל11 חברי קיבוץ בית השיטה אשר נפלו במלחמת יום הכיפורים: (ביצוע: להקת הגבעטרון, שחלק מחבריו חברים בקיבוץ בית השיטה)

<https://www.youtube.com/watch?v=sEVnIVRmYTk>

אפשרות נוספת היא להראות את השיר בביצוע תלמידי "בית צבי" 2015 במחזמר המבוסס על שירי יאיר רוזנבלום "מיקה שלי". המחזמר מתאר את חייהם של קבוצה של צעירים וצעירות על רקע התקופה שבין מלחמת ששת הימים (1967) ומלחמת יום הכיפורים (1973). השיר העתיק, בהלחנתו המצמררת של יאיר רוזנבלום, מושר בבית הכנסת ומשולבים בו הצפירה שהחרידה והפתיעה את הציבור בישראל ביום כיפור, ואת דבריה של ראש הממשלה דאז, גולדה מאיר, שהודיעה על פתיחת המלחמה העקובה מדם הזו.

<https://www.youtube.com/watch?v=Xsl3yIKKO2s>

שימו לב שכיום בתי כנסת רבים החזנים שרים את "ונתנה תוקף" על פי המנגינה שהלחין יאיר רוזנבלום.

⁶ למורים שלימדו כבר את המגמה את סיפורו של האח דניאל, כדאי לעמוד על הזיקה בין סיפור זה של ר' אמנון ממגנצא ובין ההרגשה האינטואיטיבית כמעט של רוב העם ש"יהודי שהתנצר אינו יכול להיקרא יהודי". בין השאר, ברוח דברים אלו כתב גם משה זילברג את פסק דינו בעניין האח דניאל.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

ד. בנוסף, ואולי כסיכום השיעור, ניתן להאזין ליצירתו של לאונרד כהן WHO BYE FIRE אשר מושפעת באופן ישיר מן הפיוט.

<https://www.youtube.com/watch?v=j2T274bXIxU>. לתרגום לעברית [לחצו כאן](#)

חשוב להתייחס להבדל בין המסר הדתי הקלאסי העולה מן הפיוט ובין המסר הפתוח והמבולבל יותר העולה משירו של כהן, במיוחד מן השאלה המסיימת את הפזמון: "And who shall I say is calling". לאחר שכהן שואל את סדרת השאלות שגם הפיוט שואל - מי באש ומי במים וכו', הוא אינו מסיים ב"תשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה", אלא בשאלה שהיא כבר תוצר של משבר אמונה.

בעקבות קריאה שוטפת של כל הקטע, אפשר לבקש מהתלמידים לחלק את הטקסט לשלושה חלקים, ואף לקרוא לכל חלק בשם.

הערה למורה:

השפה הפיוטית בכלל, ובפרט של הפיוט שלפנינו, מלאה כרימון בדימויים של האל, מלאכיו ובתי דין של מעלה. כדאי להזכיר לתלמידים שבמידה רבה, אלו הם הדימויים המלווים את האדם הדתי, במיוחד בתקופות פרה-מודרניות, כאשר הוא חושב על ומתמודד עם קשיי העולם הזה. "ונתנה תוקף" מביא לידי ביטוי מערך של דימויים - האל כרועה צאן ובני האדם כעדרו, האל כדיין יודע כל, כסופר בספר החיים והמוות, כמי שכותב בשמי מרום את גזר הדין של כל יושבי העולם.

יש להזכיר לתלמידים שמערך דימויים זה משותף לשלוש הדתות המונותאיסטיות, בהבדלים מסוימים כמובן, ובאותה נשימה להזכיר גם שקיים בעולם המזרח מערך שלם של דימויים אחרים והתייחסות שונה לחלוטין אל האלוהות. מערך הדימויים שעולה מן הפיוט "ונתנה תוקף" הוא זר לחלוטין לעולם הזן בודהיזם למשל. אם כך, ניתן לתהות, האם אדם שגדל "בתוך" שפה ומערך דימויים זן בודהיסטי מתמודד באופן שונה עם קשיים בעולם הזה?

הצעה מתודית - מדרש תמונה : עמוד 29

תפילת "ונתנה תוקף" נאמרת בבית הכנסת גם בתפילות ראש השנה וגם בתפילת יום הכיפורים. נתבונן בציור המפורסם של הצייר היהודי-פולני מאוריצי גוטליב. גוטליב נפטר בגיל 23 (בשנת 1878), וצייר ציור זה בשנת חייו האחרונה. (התמונה מוצגת במוזיאון תל אביב לאמנות). לציור שמות רבים, ביניהם: "מחזור של יום כיפור", "יהודים מתפללים" וכו'. שאלו את התלמידים:

- היכן נמצאים האנשים שבתמונה?
- הבחינו - היכן נמצאים הגברים? והנשים?
- מה מחזיק הרב שבמרכז התמונה? מה מחזיקים שאר הנשים והגברים בידיהם?

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

- מה ניתן ללמוד מלבושם של האנשים?
- מהי הבעת הפנים של האנשים בתמונה? נסו לתאר את האווירה הבאה לידי ביטוי ביצירה. משחק האור והצל חשובים בציור זה. נראה כאילו יש מוקד אור המאיר את הבחור עם הטלית הצבעונית שבמרכז התמונה. שימו לב גם לאור המגיע מאחור, דרך חלונות הוויטרז', המכוסים חלקית על ידי וילון כהה. למה דומים הוויטרז'ים? (יש האומרים כי הם נראים כזוג עיניים גדולות הצופות פנימה לחלל בית הכנסת. חשבו יחד עם התלמידים מה דימוי זה מבטא? האם מדובר בגורם זר שממנו מנסים להתחבא יהודים רבים המתפללים להצלת חייהם? האם זהו דימוי לעיני האל הבוחן כליות ולב?) רבות מהדמויות שבציור הן בני משפחתו של גוטליב – חיים ומתים. גוטליב עצמו מופיע בתמונה מספר פעמים: הדמות של הצעיר עם הטלית הצבעונית במרכז הוא בעצם דיוקן עצמי, כפי שנראה בעת היצירה. הדמות של הצעיר המופיע בצד ימין, הקורא במחזור התפילה יחד עם אביו – הוא דמותו של גוטליב בצעירותו. הילד הלבוש בגנדור אף הוא מציג את גוטליב בילדותו. (ממבט קרוב ניתן לראות שהילד וגוטליב שבמרכז עונדים אותה שרשרת מגן דוד עליהם חרוטים ראשי התיבות של שמו (מ.ג.). ספרי תורה רבים נתרמים על ידי אנשים לזכר קרוביהם, ושמותיהם נזכרים על כיסוי ספר התורה. בספר התורה שצייר גוטליב מופיע שמו.. "כ"ת / נדבה / לזיכרון נשמת / המנוח כמהר"ר משה גאטליעב זצ"ל / תרל"ח / לפ"ק". כלומר, גוטליב ניבא את מותו, והציור הזה – שבו פניו מופיעים שלוש פעמים, כל פעם בגיל אחר, בהקשר של תפילת יום הכיפורים – מרגשת ביותר.

כ"ת = כתר תורה
כמהר"ר = כבוד מורנו ורבנו הרב
גאטליב = גוטליב ביידיש
זצ"ל – זכר צדיק לברכה
תרל"ח = 1878, השנה שאכן נפטר גוטליב
לפ"ק = לפרט קטן - ציון התאריך של השנה משנת בריאת העולם בלא ציון האלפים.

בחלל עזרת הנשים מתוארות שתיים-עשרה נשים, כשמתוכן לאורה הנשל-רוזנפלד (ארוסתו של גוטליב, שבסופו של דבר ביטלה את האירוסין אתו ונישאה לאחר) מתוארת פעמיים. בצד השמאלי של הציור היא מופיעה כאישה צעירה המחזיקה את סידור התפילה הקטן על חזה, ובחלקו הימני של הציור היא מתוארת יושבת ומתלחשת עם אימה.

גוטליב החל ללמוד אמנות בגיל 15 בווינה. מאוחר יותר למד אצל יאן מטייקו בקרקוב. באקדמיה של מטייקו סבל מאנטישמיות מחבריו ללימודים, עזב תוך פחות משנה וחזר לווינה כדי לחזור לשורשיו היהודיים, מאחר שגדל כחילוני. הוא נדד במשך לימודיו מעיר לעיר, בין וינה, קראקוב, מינכן ורומא. גוטליב האמין שהיהודים יכולים להשתלב בין האומות, ויצר גם ציורים בנושאים כלליים, ואפילו בעלי הקשר נוצרי, אך

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

כאשר נתקל בהערות אנטישמיות, למרות רוח הנאורות שהתחילה לנשוב באירופה בימיו, הרגיש קשר רגשי חזק לדת וללאומיות היהודית, והנציח רגע שיא בדת היהודית: תפילת יום הכיפורים.

בראיון שנתן לסופר נתן סמועלי (Nathan Samuely) בשנת 1878, תיאר גוטליב את המניע לציורו "יהודים מתפללים" כהתעוררות דתית-לאומית [בשינויים קלים כהתאמה לעברית מודרנית]. גוטליב מתאר בצורה מוחשית את החלום ושברו המאפיינים את בני דורו היהודים שחשבו שבעידן המודרני היהודים יתקבלו כשווים בקרב עמי אירופה:

"החומר הזה אשר לקחתי לי לציורי הראשון ואשר בו הצבתי לי יד ושם, הוא בא לי מאת אחד מבני-אומנותי, אחד מתלמידי האקדמיה, כי הוא העלה על לבי את עמי ואת צור מחצבתי.

והדבר כן היה: בהיותי בבית הציורים היה ליבי מלא על כל גדותיו ממלאכת מחשבת, ונפשי הייתה שיכורה מכל הגדולות והנשגבות אשר סביב שנו עלי, עד כי האמנתי בחפזי כי כבר נפלה החומה המבדלת אותי מכל בני העמים, כי הרחיבו גבולות-עולם לפני עד אין קץ, ואהיה בעיני אח ורע לכל בני האדם, אין גדר ואין מסך מבדיל, כולנו אחים ורעים, כולנו בני אב אחד, אל אחד בראנו - אך עודני חוזה את החלום הנעים הזה והנה נגעה בי יד, ואיקץ [התעוררתי] מחלומי. אחד מתלמידי האקדמיה, אשר בא בריב עמדי, הוציא עלי רוחו בדברים מרים כלענה באמרו: 'אל נא תשכח מי ומה אתה, רק יהודי נקלה, בזוי עם, תולעת ולא איש, מרמס היית מאז ומעולם לכל רגל, וגם עתה יוכל כל איש להשכיך לעפר כבודך, ולך אין הצדקה לתבוע את עלבונך...' בשמעי את הלעג הנורא הזה, אשר כבר נשכח כמת מלבבי, החל דמי לרתוח בקרבי כסיר נפוח, לבבי חש מכאוב איום ונורא, כל פצעי בת עמי התעוררו בקרבו, קראו ולא דמו [לא השתתקו]- אז נשבעתי להקדיש כל כוחי ואוני לבת עמי הנכאה". נתן סמועלי, "זיכרונות", אחיאסף, תרנ"ה 1894

מחשבות בעקבות השאלות שבעמוד 30:

חשוב לבקש מהתלמידים לראות היכן בקטע באה לידי ביטוי הגישה הפטליסטית [אלוהים גוזר מראש את גורלו של כל אדם בעולם בעשרת הימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים – מי לטוב ומי לרע], והיכן גישת הבחירה החופשית [האדם במעשיו – יכול לשנות את מר גורלו ולשנות את גזירת האל]. תפיסה זו, האופיינית לאמונות המונותאיסטיות, מנסה לשלב בין שתי תפיסות מנוגדות: מצד אחד האל הוא כל-יכול, הוא קובע מראש מה יהיה גורלו של האדם לאותה שנה אך מצד שני האל מושפע ממעשיו ובקשותיו של האדם, הוא רחמן, מקשיב, אכפתי, ובכוחו לשנות את החלטותיו.

הדרכים להמתקת הדין, ושינוי הגורל הם:

תשובה – אין הכוונה לביטוי המודרני 'חזרה בתשובה' אלא המושג הדתי תשובה, המכיל חרטה על מעשים רעים ושינוי.

תפילה – בקשה, תחינה לשינוי, מבוסס על פנייה לחסדי האל, גם אם לפי מידת הדין מגיע לאדם לקבל גזר דין מוות.

צדקה – מעשים המעידים שהאדם עצמו.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

דטרמיניזם- עמ' 31 ואילך

המלצה למורה:

שימו לב שתפיסת העולם הדטרמיניסטית מייצגת למעשה תפיסה של דטרמיניזם מדעי, המתבסס על מחקרים מתודיים ופחות על אמונה כאקסיומה.

מומלץ שהמורה יקרא את עמוד 31, וירחיב ידיעותיו – ובהקדמה יסביר שני דברים בסיסיים להבנת המשך:

✓ הדטרמיניזם המדעי טוען שחוקי הטבע מתנהלים כך שכל דבר הוא תוצאה של סיבה הקודמת לו. (ע"ע אפקט הפרפר)

הנחות היסוד של הדטרמיניזם הן אפוא:

1. לכל אירוע יש סיבה המסבירה אותו.

כדי להקל על התלמידים להבין מושג זה, ניתן להתעכב על **תמונת קוביות הדומינו שבעמוד 33**. אפשר לשאול אותם: האם דחיפת הדומינו הראשון בהכרח תגרום לנפילת הדומינו האחרון בשורה זו? מדוע?

2. כשנתון מצב מסוים, רק עתיד מסוים יכול לבוא בחשבון.

3. בהינתן כי ידועים לנו התנאים הקודמים וכן החוקים הטבעיים של העולם, אפשר בכל רגע ובכל מצב נתון לקבוע את המצב של העולם

ישנם תחומים רבים של דטרמיניזם: ביולוגי, פסיכולוגי, חברתי/סביבתי.

שימו לב לתמונה בעמוד 31: איזה סוג של דטרמיניזם בא לדעתכם לידי ביטוי באמצעות תמונה זו?

"הסבירות שילד שגדל בשכונת פשע להיות פושע בבגרותו הוא רב מהסבירות שילד שלא גדל בשכונת פשע יהפוך לפושע" – האם אתם מסכימים למשפט זה? כיצד הוא מתקשר ל'דטרמיניזם חברתי/סביבתי'?

מה עשוי לסייע לילד שגדל בשכונת פשע לא להפוך לפושע לכשיגדל?

ב. כדי להמחיש בצורה קלילה וקצרה את הרעיון של סיבה ותוצאה, ניתן להראות את **סרטון הפרסומת הבא**, אורכו 30 שניות. שאלו: מה מפרסמים בפרסומת זו? איזו תחושה אנו מקבלים לגבי מקום האדם בעולם? איך הוא קשור לדטרמיניזם מדעי?

ג. **בהרצאתו של פרופ' דן אריאלי "האם אנחנו שולטים על החלטותינו"** ניתנות מספר דוגמאות מצוינות

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

המביאות לידי ביטוי את העובדה שרבות מן ההחלטות שאדם מקבל בחייו לא נובעות מבחירתו החופשית. אנו ממליצים לכם לצפות בהרצאה ולבחור את הדוגמאות המתאימות לו ולתלמידיו.

ד. מומלץ ולשמוע את דבריה של ד"ר **קירה רדינסקי** (מדענית מחשב המתמחה בכריית מידע ויזמות היי-טק ישראלית), בהרצאת TEDMED **"לחזות את העתיד"**. (כעשר דקות). הקטע מרתק ולא קשה להבנה, וממחיש גישה מודרנית ועכשווית לדטרמיניזם מדעי.

משל האבן - ברוך שפינוזה

סביר להניח שזהו המפגש הראשון של תלמידים עם ברוך שפינוזה, ולכן ראוי להתעכב בקצרה על הביוגרפיה שלו. אנו ממליצים שתי אפשרויות, שניתן גם לשלב אותן יחדיו:

- א. **סרטון יו טיוב מצוין העוסק באיש ובהגותו**. (ניתן להוסיף תרגום לעברית בהגדרות הסרטון).
- ב. קריאה במושג הביוגרפי בעמ' 33 ולאחר מכן קריאה של כתב החרם שהוטל על שפינוזה כאשר היה בן 23 בלבד. להלן כתב החרם:

"האדונים מן המעמד מודיעים לכבוד מעלתכם כי מאחר שמזה זמן נמסר על השקפותיו ומעשיו הרעים של ברוך דה אספינוזה, והם ניסו בדרכים והבטחות שונות להשיבו מדרכיו הרעים, אך לא עלה בידם לתקנו, ואדרבה, כל יום הגיעו לידיעתם ידיעות נוספות על כפירות נוראות שעשה ושלמד, ומעשים עצומים שחולל, ויש בידם עדויות רבות וראויות לאמון שנמסרו כולן בנוכחותו של אספינוזה הנ"ל ושכנעו אותם, וכולן נבחנו בנוכחות האדונים החכמים, לכן נמנו וגמרו על דעתם של אלה כי אספינוזה הנ"ל יוחרם וינודה מעדת ישראל, והרי הם מטילים עליו את החרם דלהלן: "בגזירת עירין ובמאמר קדישין אנו גוזרים חרם, נידוי, אלה ושמתא על ברוך דה אספינוזה, בהסכמת האל יתברך וכל הקהל הקדוש הזה... ארור יהיה ביום וארור בלילה, ארור יהיה בשכבו וארור בקומו, ארור בצאתו וארור בבואו, וא[דוני] לא ירצה בכפרתו ותבער בו חמת א[דוני] וקנאתו... ואתם הדבקים בא[דוני] א[להיכם] חיים כולכם היום".

ואני מזהירים שאיש רשאי להתקשר עמו בעל-פה או בכתב, ולא לעשות לו שום טובה, ולא לשהות עמו תחת קורת גג אחת... ולא לקרוא שום חיבור שעשה או שכתב."

(אמסטרדם, 27 ביולי, 1656)

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני
תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.
מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

להמחשה ניתן גם להקרין לתלמידים את הגלויה הבאה שצוירה על ידי הצייר היהודי שמואל הירשנברג ב-

1907 :

חשוב לסקרן את התלמידים ולשאול אותם לפני הקריאה במשל האבן : מה לדעתם יכול לגרום לחרם דתי כל כך חמור על אדם בן 24? בעמ' 33 מתואר תיאור כללי של הגותו והתלמידים יכולים כבר למצוא תשובות ראשוניות לשאלה זו. כמו כן, חשוב להדגיש בפני התלמידים שמבחינות רבות, שפינוזה הוא לא רק היהודי החילוני הראשון הידוע, אלא למעשה האזרח האירופי החילוני המובהק, אדם אשר נשאר חסר דת. כמו כן, חשוב להדגיש בפני את התלמידים את העובדה ששפינוזה נחשב כפילוסוף עצמאי מאוד ואמיץ, שהלך נגד המוסכמות הפילוסופיות של תקופתו ואף סירב למשרה אקדמית משום שחשב שזה יגביל את יכולת הכתיבה והמחשבה שלו. דברים אלו משמעותיים מאוד על מנת לחזק לתלמיד את התחושה שהוא עומד לקרוא טקסט שנכתב על ידי אדם שלא פחד ללכת אחר השכל והאמת שלו, ללא קשר להשלכות החברתיות, הדתיות, הפסיכולוגיות והמוסריות.⁷

⁷ המלצות קריאה וצפייה עבור מורים שמבקשים להעמיק את ידיעותיהם אודות הגותו של שפינוזה: פרקים בתורתו של ברוך שפינוזה, יוסף בן שלמה, האוניברסיטה המשודרת. שפינוזה - ביוגרפיה, סטיבן נאדלר, הוצ' רסלינג.

הרצאה בעברית של ד"ר ג'רמי פוגל על הגותו של שפינוזה :

<https://www.youtube.com/watch?v=Jqcu4cR10oA&t=2322s>

פרק בתכנית "שעה היסטורית" לציון 350 שנה לחרם על שפינוזה

<https://www.youtube.com/watch?v=elQQ0ZX1tFI>

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

✓ משל האבן - מתוך איגרת של ברוך שפינוזה לידידו הרמן שולר

קובץ האיגרות של שפינוזה מכיל כמעט 100 התכתבויות של שפינוזה עם חבריו. מתוכם חצי בערך הם פרי עטו של שפינוזה. איגרת מספר 58 היא האיגרת לידידו והרופא של שפינוזה, הרמן שולר.

המלצה למורה: לפרק את הטקסט בעזרת השאלות המלוות שבספר. אלו הן השאלות הכי משמעותיות להבנת הטקסט.

בשאלה מספר 1 חשוב להדגיש בפני התלמיד כי התיאור שעולה הוא של מציאות טבעית, סיבתית שהאבן מהווה חלק ממנה. בא משהו כבד יותר או חזק יותר, והזיז אותה, הפעיל אותה. האבן נדחפה וכעת היא נופלת. ייתכן ומה שדחף אותה כבר לא בנמצא, אך היא ממשיכה במעופה, ואף תיפול מכורח האינרציה. במילים אחרות, זו מציאות של סיבה ותוצאה.

טעות נפוצה בקרב התלמידים היא זיהוי היד שזורקת את האבן עם 'יד אלוהים'. לכן יש להדגיש שהמשל אינו עוסק ביד הזורקת, אלא כמו מקפאיה את הרגע הזה שבו האבן באוויר, ולו היתה בעלת מודעות עצמית ומחשבה היתה מניחה שהיא עפה באוויר כתוצאה מרצונה החופשי.

בשאלה מספר 3 אנו מציעים לכם שתי אפשרויות לתיווך של שאלה זו. בחרו את זו המתאימה לכם:

א. נשאל את הכיתה: מהם באמת הדברים בחיינו שהם נתון שאנחנו לא יכולים לשנות? תשובות שיעלו: מי הורינו, חוויות ילדות קדומות, היכן ובאיזו תקופה נולדנו, גנטיקה – תכונות גופניות ונפשיות מולדות כגון גובה, מראה כללי, ועוד... כפי שראינו, נתונים אלה אכן משפיעים רבות על מהות האדם, אופיו ומעשיו (ראו 'דטרמיניזם פסיכולוגי' 'דטרמיניזם חברתי')

משל האבן עשוי להזכיר את נקיפת האצבע של רבי חנינא (בעמוד 18) – באיזה מובן יש דמיון? במה, בכל זאת, יש הבדל? הדמיון הוא שהתחושה העולה משני הטקסטים הוא שהאדם משלה את עצמו שיש לו בחירה חופשית, שהוא אחראי למעשיו, בחירותיו והחלטותיו – אך למעשה אין זה כך.

ההבדל הוא שמדברי רבי חנינא משתמע שיש גורם עליון, אלוהי, שאחראי להתנהלות העולם, כולל כל פרטיו ובכלל זה גם, ואולי במיוחד, בני האדם. כל פעולות האדם ידועות ואף קבועות מראש מלמעלה. גם אצל שפינוזה האדם חי באשליה של רצון חופשי, אך אין גורם עליון שתכנן מראש ושולט על מעשי הפרט. הטבע עצמו (המזוהה אצל שפינוזה עם האלוהות) פועל רק על פי חוקי טבע, לא לפי תוכנית מוכנה מראש, לא מתוך כוונה להביא את העולם למקום מוסרי כלשהו – אלא כי זה טבעו של עולם. יש להדגיש ששפינוזה אומר דבריו אלו במאה ה-17, עוד בטרם מדענים גילו וחקרו את נושא הגנטיקה, והרבה לפני שנוצר תחום הנקרא 'פסיכולוגיה'. שפינוזה תומך בכך שחשוב שאדם ירגיש שיש לו רצון חופשי, אך טוען שבסופו של דבר אנחנו לא מודעים, וכפי הנראה לעולם לא נהיה מודעים, לכל הגורמים שמכתיבים לנו את התנהגותנו.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

ב. ניתן גם לענות באמצעות טבלה על הלוח. להלן השאלה: "האמור כאן באבן, אמור גם בכל מה שנמצא..." – מה, למעשה, מנסה שפינוזה לומר באמצעות משל האבן על חייו ויכולתו של האדם? (תנו דעתכם ל"תנועה", לסיבת "התנועה", למחשבה, לאמונה וליכולת).
מטרתה של הטבלה היא לערוך השוואה בין האבן לאדם. לדוגמא:

יכולת	אמונה (עמדה כלפי התנועה/פעולה)	מחשבה (מודעות לתנועה/פעולה)	סיבת התנועה (פעולה)	תנועה (פעולה)	
X	X	X	משהו או מישהו הניעו אותה.	עפה באויר	אבן
משוכנע שיש לו יכולת לבחור, לעצב את חייו כפי שהוא רוצה, כעורך דין ולא כשרברב למשל.	משוכנע שהוא עורך דין כי הוא בחר להיות עורך דין! בחירה ערכית, כלכלית, שלו – אישית.	חוה את המקצוע, חושב עליו, עושה עליו רפלקציה, מודע לזה שהוא עורך דין ולא שרברב. יודע שהוא לא תמיד היה עורך דין.	סיבות שונות שאפשר להעלות על הדעת. (סוציולוגיות, פסיכולוגיות, רפואיות, גנטיות וכדומה) הרעיון הוא לעשות רדוקציה בסוף לסיבות שאינן באמת פרי הבחירה של האדם.	אדם "פועל". למשל, נהיה עורך דין, שרברב או כדורגלן...	אדם

לאחר מילוי הטבלה חשוב לסכם ולומר:

האדם שונה מן האבן במעט מאוד דברים. למעשה בשתי עמודות בלבד – בעמודה של "מודעות \ מחשבה" כלפי מה שקורה לו ובעמודת האמונה \ עמדה (המסולפת) שיש לו השפעה אמיתית ועמוקה על מה שקורה לו. רוב בני האדם חשים שהם מגשימים את שאיפותיהם (זו עמודת התנועה), אך לא מבינים מה הדליק או הפעיל את התנועה הזו. חוסר הבנה זה משאיר רווח פנוי, אליו נכנסת אמונה מסולפת, "משפט קדום", שבמרכזו האשליה שיש חירות לאדם, רצון חופשי שמעצב את חייו (כלומר, שמקור התנועה או המעשה עצמו הם תוצרים של בחירה חופשית).

חשוב להתעכב בסיכום על העמודה האחרונה - עמודת היכולת. בשלב זה, לאחר קריאת הטקסט במלואו ברור שבעמודה יש לציין כי אין יכולת בחירה חופשית לאדם, ולמעשה כל תנועותיו ומגמותיו השונות הן חלק ממערך סיבתי שלם. בדיוק כמו האבן.

בשאלה מספר 4 – אפשר לחלק את הכיתה לארבע קבוצות, כל אחת תחקור את הדוגמה שקיבלה (להלן) ותענה על השאלות הבאות:

א. הסבירו מדוע ניתן לטעון שאכן אין ל-X בחירה חופשית.

ב. ציינו במילה/ משפט מהו הדבר שלא מאפשר בחירה חופשית בדוגמה זו.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

התינוק – ניתן לטעון שתינוקות מעדיפים חלב אם על פני נוזלים אחרים. אך אין להם כלל בחירה. הם בנויים כך שרק חלב אם (או בימינו, תחליפי חלב אם) מספקים להם את כל הוויטמינים שהם זקוקים להם כדי לחיות ולהתפתח כראוי. הם לא היו יכולים כלל להעדיף לשתות בירה או קולה, כי בלי חלב אם לא היו בחיים. לכאורה מדובר כאן בבחירה, אך היות **ואין כלל אופציות אחרות** – זה לא נחשב לבחירה.

הנער – מישהו הרגיז את הנער שמביא שפינוזה כדוגמה. הוא כועס ושואף לנקום במי שפגע בו. לכאורה, הנער יכול לבחור אם לכעוס ואם לנקום או לא לכעוס כלל ולא לדרוש נקמה. אך אין הדבר כך. בגלל שהוא נער, הוא הורמונלי ויפעל על פי הדחפים שלו ועל פי קודים של נערים המחשיבים מאוד דרישת יחס כבוד מאחרים, ודרישת נקם ממי שפוגע בכבודם. הנער חושב שהוא בחר לנקום, אך לפי שפינוזה מעשיו הם תוצאה ישירה **מגילו ומינו**, בגלל ההורמונים המשתוללים וחשיבות ההיבט החברתי בגיל זה ועל כן אין לו למעשה בחירה.

הפחדן – אדם שמטבעו הוא פחדן, חושב שיש לו שתי אופציות בעת סכנה: לעמוד מולה ולהילחם בסכנה, או לברוח. אך אין בכלל אופציה להתנהגות אחרת מבריחה, כי **אופיו של האדם נקבע על ידי גורמים טבעיים (כמו גנטיקה)**, והתנסויות בגיל ילדות מוקדמת, ולכן לא היה יכול שלא לברוח - אין אפשרות לשנות תכונת אופי המוטבעת באדם.

השיכור – כאשר האדם במצב שכרות (או בהשפעת סמים) – אם לא איבד את הכרתו – הוא איננו מודע לגמרי למצבו, לשכרותו. הוא חושב שהוא רואה את המציאות בצורה מפוקחת, ושהוא מתנהג על פי שיקול דעת. אנשים הצופים בו, שלא שתו, רואים שאיננו שולט במעשיו בדברים שהוא אומר. השיכור אומר בשעת שכרותו דברים שכשתפוג שכרותו – יתבייש בהם, או לא יסכים איתם. (שאלה מעניינת היא האם ניתן להאשים אדם במעשה שעשה כשהיה במצב של שכרות, הרי לא היה אחראי למעשיו ולשיקוליו. מצד שני, ההחלטה לשתות כן הייתה בידי.)

לאחר שכל חברותא הסבירה את הדוגמה שלה, דונו במליאה בשאלות הבאות:

- מדוע טרח שפינוזה לתת כל כך הרבה דוגמאות?

- עם איזו דוגמה אתם מזדהים במיוחד, ומדוע?

בשאלה מספר 5 נראה שהספר מדגיש את המושג 'דטרמיניזם מדעי', שמוסבר באמצעות משל האבן של שפינוזה (חלק מהתלמידים אולי נחשפו למשל זה ב"חלונות חג לראש השנה ויום הכיפורים"). חשוב להדגיש שהרעיון של דטרמיניזם מדעי של שפינוזה כפי שבא לידי ביטוי במשל האבן הוא שלו היו לנו את כל הנתונים האפשריים אודות האבן במעופה: עוצמת הזריקה, גובה, המסה של האבן, לחץ האוויר, המבנה הטופוגרפי של האזור בו נזרקה – היינו יכולים לדעת בוודאות היכן האבן תנחת. (ואכן זה נכון, בתנאי מעבדה מבוקרים ניתן לחזות בדיוק היכן האבן תנחת. אמנם לא נוכל לחזות מיקום של כל אטום בתוך האבן, אך נדע היכן

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

האבן כעצם תנחת). המשל מדגיש את העובדה שחוקי הפיזיקה, חוקי הטבע הם שיקבעו היכן תנחת האבן, ולא ירצוין של האבן.

שאלה מספר 6 מבקשת לחדד את ההבדל שבין תפיסה שבה האלוהות קובעת את גורלו של האדם על פי מעשיו (אם טובים – יקבל גמול, ואם רעים – עונש, כפי שראינו בחלק הראשון והשני של תפילת "ונתנה תוקף") ואילו הדטרמיניזם המדעי אינו טוען שיש גורם אלוהי או עליון המכוון את העולם ואת מעשי האדם, וקובע לו שכר או עונש על פי מעשיו. ניתן לטעון שיש סוג של 'שכר ועונש' גם בגישת הדטרמיניזם המדעי במובן הזה שאם אדם, לדוגמה, יאכל שבוע רק המבורגרים, או יעשן סיגריות/ישתה אלכוהול בכמויות למשך תקופה ארוכה, סביר להניח שיפגע בבריאותו – לא כעונש **מוסרי** 'מלמעלה' אלא כתוצאה מ'סיבה ותוצאה' ביולוגיים.

אנו ממליצים להזכיר שוב את אירוע החרם ולעמוד על כך שלמעשה, השיטה הדטרמיניסטית של שפינוזה מציבה אתגר גדול הן לחשיבה המוסרית הקלאסית והן לחשיבה הדתית המסורתית. **האתגר שמציב שפינוזה לחשיבה אודות מוסר**: כיצד אפשר לשפוט כלל בני אדם על מעשיהם הרעים? הרי איננו שופטים לרעה אבן על שהתגלגלה ופגעה במישהו. יש בשיטתו של שפינוזה, לפחות על פני השטח, השטחה של האדם לכדי אוסף של תוצאות, ללא אוטונומיה משלו.⁸

האתגר שמציב שפינוזה לתמונת העולם הדתית: מהו הערך בקיום מצוות, בקיום מנגנון של שכר ועונש אלוהיים? אם האדם איננו אוטונומי, כל מוטיב הברית (חוזה בין שני צדדים אוטונומיים) מאבד את ערכו. כמובן שניתן גם להזכיר את העובדה שלפי שפינוזה, האל זהה עם מכלול היש ולכן כל הסיבות וכל התוצאות הן מעין ביטוי חלקי של האינסופיות של האל (שהוא כאמור, הטבע, או מכלול היש). ניתן אף לדבר בהקשר זה על כך שדטרמיניזם, אף יותר מפטליזם, יוצר בעיה תיאולוגית עבור הדתות ההיסטוריות המונותאיסטיות. ר' עקיבא, בעקבות הסיפור של בתו, מציע סוג מסוים של תשובה שתמודד עם הבעייתיות הדתית שנוצרת בעקבות גורל קבוע מראש. מה שחשוב להדגיש זה ששפינוזה "שובר את הכלים" כאשר הוא הולך עד הקצה עם הרציונל שלו. הוא טוען כי אכן אין בחירה חופשית במובן הפשוט של המילה, ולכן מבחינתו תמונת העולם הדתית איננה עוסקת בדברי אמת אלא היא מסלפת, בין השאר, את העובדות האמיתיות אודות האדם והאל.

שאלה מספר 8 מדגישה הוכחה נוספת לדברי שפינוזה, הנתמכים **בניסיון** האנושי: לכל בני האדם יש קושי לכבוש את תאוותיהם. הם מבינים שרצוי לשאוף לטוב, אך מצד שני יצריהם מושכים אותם לרע, והם בדרך כלל פועלים על פי דחפים אלו. למרות שדילמה זו קיימת אצל כל בני האדם, הם עדיין חושבים שהם בוחרים בין הטוב לרע מתוך בחירה חופשית.

⁸ בשאלה מספר 9 מובא קטע מספר האתיקה לשפינוזה, ושם יוצע הסבר קצת שונה ומורכב יותר לתפיסתו הדטרמיניסטית.

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

על המורה לוודא שהתלמידים מבינים שמבחינת שפינוזה ההימשכות אחר טובות או רעות איננה תוצאה של בחירה חופשית של האדם, אלא זו הימשכות שהיא שוות ערך להתאוות של התינוק לחלב, או לתחושת הנקמה של הנער כאשר הוא כועס. מדובר ברגשות שמטלטלים את האדם, רגשות/נטיות/דחפים שקשורים לגירויים רבים מן העבר וההווה שעומדים בפניו. זו איננה בחירה חופשית של האדם. משום שהאדם למעשה פאסיבי, הוא "נמשך" ולא "מושך".

יש לשים לב לשאלה מספר 9, אשר מובא בה קטע חשוב מספרו המרכזי של שפינוזה "האתיקה". בקטע זה שפינוזה מדגיש את חשיבותה של התפיסה הדטרמיניסטית עבור נפש האדם.

רקע למורה:

לפני שנתחיל בניתוח הטקסט עצמו, חשוב להציג שני מושגי יסוד בשיטתו של שפינוזה ב"אתיקה". מבחינת שפינוזה, המובן היחיד שיש למילה "חופשיות" הוא אקטיביות. כלומר, דבר שהוא חופשי הוא אקטיבי, פועל מתוך מהותו שלו ולא מתוך דחף חיצוני. זהו חופש. למעשה, רק האלוהים (שהוא זהה עם מכלול היש) הוא חופשי במובן העמוק לפי שפינוזה.

ההפך מ"חופשיות" אקטיבית זו הוא פאסיביות. המשפט הקדום ששפינוזה הזכיר במשל האבן גורם לאדם לחשוב שהוא אקטיבי, פועל מתוך מהותו, בחופשיות, ללא הכרח חיצוני, בעוד שברוב מוחלט של המקרים, הוא מטלטל בין הרגשות שלו, מגיב לשינויים שאינם תלויים בו וחיצוניים לו, ולמעשה הוא פאסיבי, כלומר לא באמת חופשי לפי שפינוזה.

לפי שפינוזה הרציונליסט, המהות הפנימית של האדם היא כמובן התבונה. רק אדם שפועל מתוך תבונתו הוא אקטיבי, ויכול במידה מאוד מצומצמת של המושג להיקרא "חופשי". יש לשים לב שלא מדובר על חופש אשר משנה סדרי עולם, אבל על אקטיביות ותבונות שעומדות בתוך העולם הדטרמיניסטי ומבינות אותו ומקבלות אותו.

בטקסט עצמו שפינוזה טוען כי ככל שהנפש מבינה שהדברים המתרחשים הם הכרחיים, מתוקף חוקי הטבע, היא לא תעבור טלטלות גדולות כל כך. היא לא פאסיבית אל מול הדברים אשר מתרחשים ומפעילים אותה. כלומר, הנפש מבינה כי זה לא יכול להיות אלא ככה. זו דרכו של עולם. זו ידיעה משחררת מן העוצמה של הרגשות.

בשאלה 9 בסעיף א' עוסק בטענה של שפינוזה שההבנה שאנו מופעלים על ידי חוקי הטבע איננה צריכה להעיק על האדם, ולתת לו תחושה של אפסיות ואין אונים. ההפך הוא הנכון: הבנה והפנמה של גישה זו מעניקה כוח רק לאדם להתגבר על הסבל והרוע. שפינוזה מוכיח את טענתו בעזרת שתי דוגמאות: א. אדם שאיבד נכס כלשהו – לדוגמה, איבד את הטלפון הסלולרי שלו, תכשיט יקר, כסף, בית. שפינוזה מבין שהאדם יחוש עצב, אך לאחר תום שלב העצב, אם יבין שהאובדן היה בלתי נמנע ושאינו דבר שהיה יכול לשנות מצב זה, יוכל לקבל את האובדן ויוכל להמשיך הלאה בחייו ללא תחושת אשמה.

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

ב. דוגמת התינוק ממחישה שוב עד כמה רגשותינו, והדרך בה אנו מתייחסים למציאות קשורים בהכרח לחוקי הטבע. ברור לנו מניסיון החיים שלפי חוקי הטבע שבני אדם נולדים כתינוקות שאינם יכולים לדבר, ללכת או לחשוב בהיגיון. איננו מרחמים על התינוקות על חולשותיהם כי ברור לנו שמדובר בשלב התפתחותי, על פי חוקי הטבע, ושרבות הימים יגדלו להיות בני אדם מתפקדים. אך אם נדמיין עולם שבו רוב האנשים מבוגרים, ובעולם זה יש רק תינוקות מועטים – היינו רואים בתינוקות דבר המנוגד לחוקי הטבע, משהו לא טבעי ולא הכרחי אלא פגם. האם תוכלו לתת דוגמאות נוספות ברוח זו – לתופעה בה מתייחסים באופן שונה לאנשים שהם מיעוט ששונה מהרוב, ועל כן אנו מרחמים/שונאים/מזלזלים בהם?

בסעיף ב' נשאלת השאלה כיצד דוגמאות אלו מבליטות את יתרונותיה של הגישה הדטרמיניסטית? דוגמאות אלו מבליטות כי יש כוח משחרר לחשיבה התבונית המכירה בהכרחיות של הטבע. הקושי והמצוקה נובעים מחוסר הלימה בין מה שהאדם חושב שאמור לקרות ובין מה שבאמת קורה. ברגע שהתבונה היא השלטת בנפש, הצדדים הפאסיביים של האדם, הקשורים לרגשות ולדמיון, אינם חזקים וחוסר הלימה זה נמנע. ייתכן והמצוקה הרגעית ממצב העניינים ההכרחי לא תשתנה, אך המצוקה הרגשית שנובעת מחוסר ההתאמה בין ציפיותיך ובין המתרחש כן תתמעט או תעלם. אנשים שמבטלים את השפעת חוקי הטבע על האדם והעולם חשים פעמים רבות שהעולם פועל כנגדם, ואז מרגישים תחושת קורבנות ואין-אונות נוכח תחושות של צער וסבל.

בסעיף ד' נשאל התלמיד האם וכיצד יכול להשיב על הדוגמאות הללו זה הדוגל בגישה של בחירה חופשית? ישנן כמובן תשובות אפשריות רבות.

שתי נקודות מרכזיות של ביקורת אודות הדוגמאות של שפינוזה:

1. הדוגמאות ששפינוזה מציג אמנם מבליטות את היתרונות של גישתו, אך הן נוחות מדי. למשל, מה קורה אם יש אשמים בדבר הרע שקרה לי – מה קורה אם הנכס נשרף בשל פעולת טרור אכזרית? האם אדם יוכל להיות שליו מול זה? לקבל את זה כתוצאה הכרחית? לא לשנוא ולכעוס בכלל? ואם נולד תינוק פגוע בשל רשלנות רפואית קשה, או בשל שימוש בסמים בזמן ההריון, האם ההורה יוכל לעמוד אל מול מציאות זו ללא רגשות?

2. ניתן לומר שהתבוניות שמציע שפינוזה אל מול המתרחש בחיים מייצרת סוג של אדישות. תופעה זו עלולה להיות מסוכנת משום שלעתים המוטיבציה להתמודד ולעמוד מול עולות קשים ורעות מגיעה דווקא מתוך מצוקה רגשית עמוקה. אם אדם מקבל בהבנה (שיש בה ממד סטואי) את המתרחש, פעולות פוליטיות, חברתיות וגם אישיות יימנעו.

הצעה לדיון העשרה רלוונטי – השוואה בין התפיסה הפטליסטית לדטרמיניזם המדעי: מה בין נבואה אסטרולוגית/קריאה בקפה/מנחשים ומתנבאים לבין היכולת המדעית לחזות את העתיד?

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני

תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.

מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

קראו את המאמר של פרופ' יורם יובל "[זרע הפרענות](#)" ונסו לחשוב, מה יכול להוות מקבילה מודרנית [ומדעית] לימגיד העתידות? האם תוכלו לחשוב על היבטים מדעיים נוספים שמאפשרים לחזות את העתיד? (לדוגמה פיתוח היכולת של חברות אינטרנט כמו גוגל, פייסבוק לאסוף מידע, להשפיע ולנבא את התנהגותנו ובחירותינו).

הצעה נוספת היא להקרין את הלינק לטריילר של הסרט הדוקומנטרי של נטפליקס "[The Great Hack](#)" ולעורר את השאלה – כיצד מידע הנאסף על אנשים רבים בעולם יכול לגרום לשינויים פוליטיים וכלכליים אדירים, ומה הקשר בין שאלה זו לבין הדטרמיניזם המדעי.

שאלת חובה: מה בכל זאת ההבדלים המהותיים בין האמונה ביכולת נבואית של "מגיד עתידות" לבין היכולת לצפות את העתיד בעזרת המדע?

קטע מן האפילוג ל"מלחמה ושלוש" מאת לב טולסטוי - עמ' 36

בעמוד זה מופיעים דבריו של לב טולסטוי, הסופר הרוסי הנודע בן המאה ה-19.⁹ טקסט זה מהווה מעין המחשה נוספת למתח שבין הכרחיות דטרמיניסטית לחופשיות, ולמקום שהידיעה תופסת בניתוח משוואה זו. הדוגמאות הניתנות בטקסט הן: אדם שבמהלך טביעה הציל את עצמו תוך כדי הטבעת חברו, אם רעבה הגונבת אוכל, חייל צייתן שהורג במלחמה אדם חף מפשע בעקבות פקודה שקיבל.

כאשר הצופה מן הצד לא יודע את התנאים הפסיכולוגיים והפיזיים שהביאו את האנשים הללו לכדי עשיית המעשה שעשו, הוא לרוב ישפוט אותם כמי שעשו מעשיהם מתוך רצון חופשי. ברגע שתתווסף לאדם הידיעה אודות התנאים המוקדמים הללו, הצופה מן הצד ישפוט אותם פחות בחומרה, כי יבין שהם היו משועבדים לחוק ההכרח. כלומר- הם לא היו בעלי בחירה חופשית מלאה בעשייתם את המעשה. אנו נבחן מעשים שלנו ושל אחרים באופן שונה ככל שנדע יותר פרטים על נסיבות המקרה.

דוגמא נוספת שטולסטוי מתאר היא כאשר אנו מסתכלים על אדם שחי לו בנחת, אך אנו יודעים שלפני עשרים שנה הוא רצח אדם אחר. טולסטוי טוען שמשום שאנחנו מרוחקים רגשית מן המעשה הנפשע (בשל מרחק הזמן) סביר להניח שנהיה פתוחים יותר להבין את התנאים שהובילו אדם לעשיית המעשה, ולכן גם נשפוט אחרת את מעשיו. לו היינו מגלים שאותו אדם ביצע רצח אתמול, סביר להניח שהיינו שופטים אותו במי שברצונו החופשי עשה מעשה נפשע זה.

⁹ סרטון יו טיוב קצר העוסק ביצירתו ובחיוו של טולסטוי. הסרטון באנגלית. <https://www.youtube.com/watch?v=Lr6DYLBkyG0>. כמו כן, למורה שלא קרא או נחשף ל"מלחמה ושלוש", אנו ממליצים לעיין בערך הויקיפדיה המוקדש לספר. https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%9C%D7%97%D7%9E%D7%94_%D7%95%D7%A9%D7%9C%D7%95%D7%9D

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

גם במקרה של שיכור או אדם זועם ומשוגע - כאשר אנו יודעים את מצבו הנפשי של אותו האדם סביר להניח שלא נראה בו אדם בעל בחירה חופשית, אלא כמעין כלי משחק בתוך מערך שלם של סיבות ותוצאות. במילים אחרות: התפיסה של האדם כיצור בעל בחירה חופשית תלויה בנקודת הראות שלנו ובמידת הידע שיש לנו אודות אותו אדם, תנאי חייו וההקשר הספציפי של פעולתו. ככל שיש לנו בידינו ידיעה גדולה ועמוקה יותר, כך מושג ההכרח יתעצם, ומושג החופש יפחת.

בשאלה מספר 5 המלווה את קטע טקסט זה התלמיד נדרש להתייחס גם למקרה הרצח הנורא של הילדה רוז פיזאם ז"ל. **הערה למורה:** אנו ממליצים לנקוט במשנה זהירות בסיפור זה. זכרו שהתלמידים אשר יושבים בכיתתכם הם אנשים שונים, בעלי רקע שונה ורגישויות שונות. דבריה של האם הרוצחת מארי פיזאם מסבירים את התנאים הקשים בהם האם גדלה וחונכה.

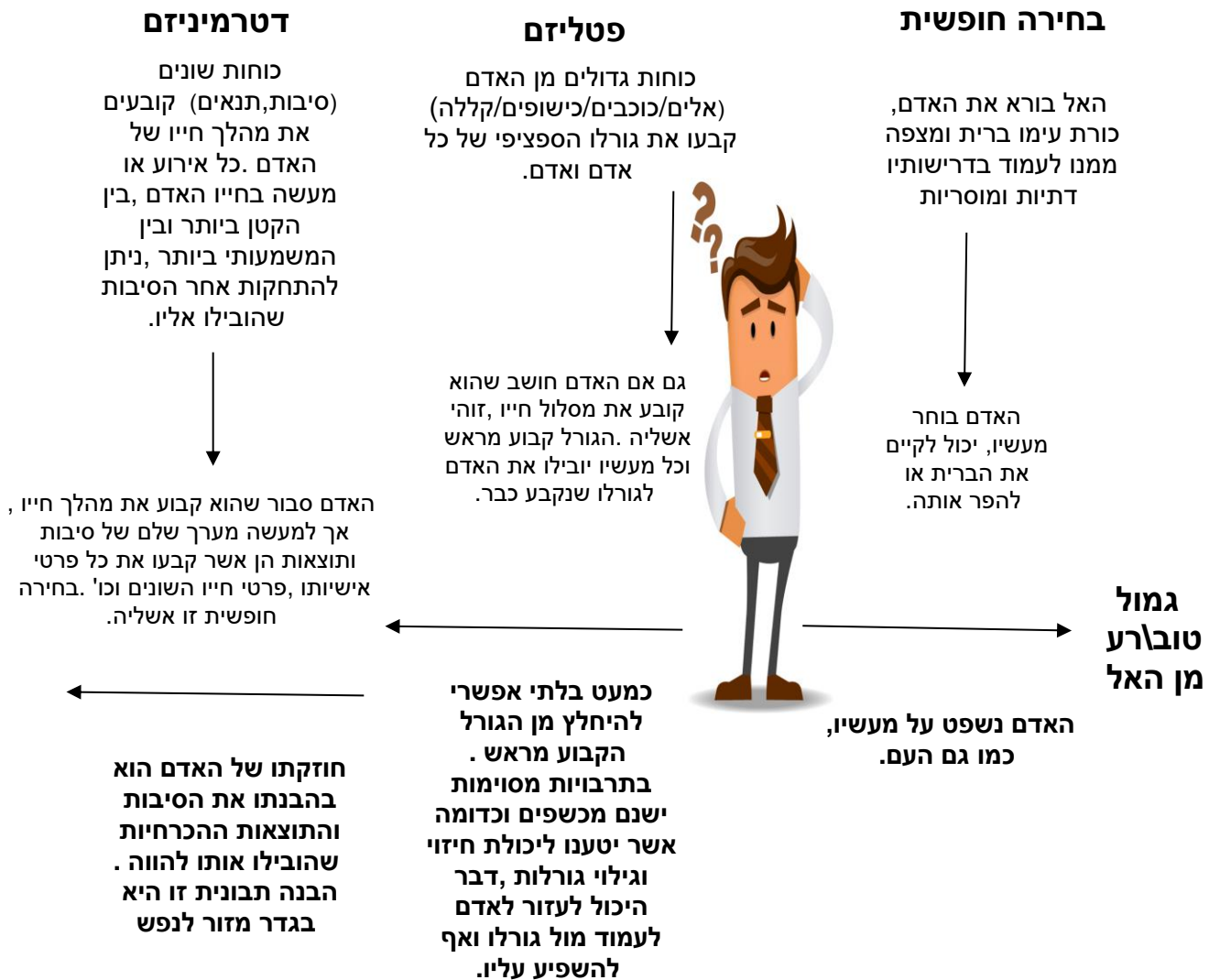
אנו ממליצים לענות על **שאלה מספר 5, סעיפים א' ו-ב'** על הלוח בכיתה. זוהי הזדמנות טובה לאסוף את תשובות התלמידים ו"לתבל" אותם במושגי מפתח שיכלו לעלות במהלך השיעורים, כגון: בחירה חופשית, דטרמיניזם פסיכולוגי/חברתי, אוטונומיה, אקטיביות, פאסיביות, עונש, גמול, דטרמיניזם, תנאים, הכרחיות, אחריות. ניתן לקיים **'דיבייט' או 'משפט'** – בו התלמידים הטוענים בעד ונגד החמרה בעונשה של האם צריכים להשתמש ב'בנק המילים' שלעיל.

אנו ממליצים לענות על **שאלה מספר 6** במליאה בכיתה. כמובן שראשית יש לעמוד על **ההבדל** בין בעיות משמעת בבית הספר ובין מקרים שנתפסים בעינינו כמקרי קצה של רוע כגון הרצח הנורא של הילדה רוז פיזאם ז"ל.

הצעות לסיכום הפרק

רצוי להשתמש **בשאלות הסיכום** של הפרק. המענה על שאלות אלו נותן לתלמיד את ההזדמנות להתבונן במבט פנורמי על הפר ולקשר את מושגי הטוב והרע אל הגישות השונות. להלן השרטוט שהוצג לעיל בפרק, בתוספת גישת הדטרמיניזם.

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

ניתן להשתמש בשרטוט שהוצע לעיל כבסיס למענה על שאלות הסיכום של הפרק.

העשרה: אחת השאלות המעניינות ביותר בהקשר לתפיסות השונות שלמדנו בפרק עוסקת בשאלה – האם יש לאדם רצון חופשי? ניתן להראות קטע מ'לונדון וקירשנבאום' בו הם מראיינים את פרופ' יקיר אהרונוב (פיזיקאי ישראלי וחתן פרס ישראל למדעים מדוייקים) על [רצון ובחירה חופשית](#) (35: 6 דקות)

ניתן למלא עם התלמידים את הטבלה שלמטה, המסכמת ומדגישה את ההבדלים שבין שלוש התפיסות המרכזיות שהכרנו בפרק: פטליזם, דטרמיניזם ובחירה חופשית:

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני
תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.
מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: taliaag@education.gov.il

מדריך למורה "הטוב והרע בהגות היהודית"

אין יד מכוונת		יש יד מכוונת	
בחירה חופשית	דטרמיניזם מדעי	דטרמיניזם חברתי	פטליזם דתי
לאדם יש בחירה חופשית ורצון חופשי לפעול לפי בחירותיו – אם לא היה כך – לא היה משמעות לחינוך או למוסר.	חוקי הטבע מניעים את העולם. כל מה שקורה בעולם הוא חלק ממערכת חוקי הטבע, שיש בהם סיבה ותוצאה, ולכן – כל מה שקורה מוכרח לקרות. (ניתן לדעת מראש אם יש את כל הנתונים).	נסיבות חייו של האדם אינם לבחירתו (מתי, איפה, למי נולד) והם הקובעים במידה מכרעת את גורלו ואת מסלול חייו.	האל, בורא העולם, קבע מראש כיצד העולם יתנהל, הכול נעשה בתכנון וידיעת האל, הכול קשור לרצון האל.
התלמידים יכתבו ישלימו ויכתבו למטה את שמות ההוגים שלמדתם על פי התפיסות השונות			

לאחר לימוד כל תפיסת עולם, כדאי לשאול במה היא תורמת לאדם, מה יתרונותיה, ולעומת זאת אילו שאלות ובעיות היא מעלה.

עם סיום הפרק ניתן למלא את הטבלה בעזרת התלמידים. כמובן שניתן להוסיף ולגוון.

בחירה חופשית [רמב"ם, רמח"ל]	פטליזם של גורל/ פטליזם דתי	
נותן תחושה של עוצמה לאדם, תחושת חופש ואחריות	נותן תחושה שיש היגיון, סדר, צדק, מטרה	יתרונות
מעניק משמעות ומטרה לחיים של כל אדם. מעודד יוזמה.	מעניק משענת רוחנית, הצרות הפרטיות הן רק חלק מתמונה גדולה יותר, יש להן תפקיד, והכל בסופו של דבר לטובה	
המציאות מראה שיש דברים שאינם נתונים לבחירת האדם: מי הוריו, היכן ומתי נולד, תכונותיו, מבנה גופו וכו'	לאדם אין תחושה של שליטה על חייו, של בחירה חופשית, אינו מרגיש שיש לו אחריות על מעשיו, הוא לא חופשי.	בעיות
תחושת בדידות בעולם, האחריות לגורלו של האדם מונחת רק על כתפיו	האדם מרגיש קטן, חסר חשיבות בסדר הדברים הגדול	
	אין טעם ללימוד, לחינוך, למערכת חוקים וענישה	
	גישה שמעודדת פסיביות, חוסר חשיבות לשמירה על החיים ופחד מפני כוחות עליונים	

כותבים: אסף דה-פריס, זמרת דפני
 תודה לכל המורים ששלחו וסייעו בחומרים לימוד ועזר.
taliaag@education.gov.il מוזמנים לשלוח חומרים נוספים: